

Symposium Historisch Gebruiksglas 2016

Voorwoord

Als voorzitter van de stichting Het Historisch Gebruiksglas ben ik verheugd onze eerste publicatie aan te kunnen bieden. Onze stichting is enkele jaren terug opgericht om een platform te bieden waar professionals en amateurs over gebruiksglas kunnen praten en publiceren. Om de tongen en de pennen los te maken hebben we besloten tweejaarlijks de Prof. Dr Ina Isings prijs uit te reiken bij een symposium over historisch gebruiksglas. Door de vele positieve reacties op ons eerste symposium van 12 november 2016 hebben we besloten ons symposium voortaan jaarlijks te organiseren. Voor onze andere plannen verwijzen wij u graag naar de website www.hethistorischgebruiksglas.nl

Mevrouw Isings is 97 jaar. Als student onderzocht zij een recent opgegraven grafveld. In 1957 kwam haar proefschrift 'Roman Glass from dated finds'. Haar typologie is sindsdien een belangrijke standaard geworden. Zij was hoogleraar in Utrecht en conservator van de collectie van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Haar gezondheid liet niet toe bij het symposium zelf de eerste prijs uit te reiken. Op onze website staat haar videoboodschap.

Dit boekje is als volgt samengesteld. Na het rapport van de jury volgt het prijswinnende artikel van Michel Hulst 'Alledaags of rariteit. Een bijzondere archeologische glasvondst uit twee Amsterdamse beerputten' waarmee hij de eerste Isings prijs won. Daarna volgen de voordrachten bij ons symposium in het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) te Leiden. Helaas kon de volledige tekst van Dr. Annemarijke Willemsen niet weergegeven worden. Wij volstaan met een korte samenvatting en verwijzen graag naar hoofdstuk 6 'Merovingisch glas' van haar boek 'Gouden Middeleeuwen, Nederland in de Merovingische wereld, 400-700 na Chr.' (ISBN 978.90.5730.944.1). Met de uitreiking van de eerste Isings prijs is ook de inzendingstermijn voor de prijs van 2018 begonnen, welke eind 2017 sluit. De 'Call for papers' met de voorwaarden staan op onze website. Met de leden van de jury hopen wij op een brede respons. En tenslotte, we zijn gekomen uit particulier initiatief en ontvangen geen subsidie. De symposia en deze publicatie zijn gratis, maar de stichting is zeer erkentelijk voor alle reeds ontvangen en nog te ontvangen bijdragen.

Willem van Traa

Voorzitter stichting Het Historisch Gebruiksglas

Ina Isings prijs 2018

Het juryrapport

De jury bestond oorspronkelijk uit vijf leden:

Nicole Brüderle, Anna Laméris, Marianne Stern, Johan Soetens, en Nora Schadee. Secretaris voor de jury was Willem van Traa die niet stemgerechtigd was. Helaas verliet Johan Soetens de jury voordat de beslissing over de winnaar werd genomen.

Voor deze eerste keer dat de Ina Isingsprijs wordt uitgereikt, zijn vier artikelen binnengekomen. Deze voldeden alle vier aan de algemene, vooraf gestelde, formele voorwaarden: de van illustraties voorziene stukken telden niet meer dan drieduizend woorden, waren niet eerder gepubliceerd, en de voertaal was Nederlands en Duits – Engels was overigens ook goed geweest.

Gaande de bespreking van de vier inzendingen formuleerde de jury criteria voor de beoordeling. Van veel belang voor ons was de nieuwswaarde: het artikel moest bij voorkeur nieuw onderzoek of een nieuwe invalshoek bevatten, of een nieuwe combinatie, verwerking of interpretatie van bekende gegevens brengen.

Verder hebben we grote waarde gehecht aan verantwoord gebruik van bronnen en aan een duidelijke argumentatie, niet alleen in de conclusie maar ook bij dateringen, herkomst en dergelijke. Daarbij vergeleken telden andere criteria – zoals goed geschreven, een duidelijke opbouw, of een behoorlijk onderscheid tussen hoofd- en bijzaken – minder zwaar, al hebben die toch ook een rol gespeeld. Op grond hiervan kwam de jury tot een unaniem oordeel.

Het winnende artikel voldoet in hoge mate aan het eerste criterium

Het bevat een combinatie van nieuw onderzoek en een nieuwe interpretatie van oude gegevens. Sommige van die gegevens liggen bovendien ver buiten het terrein van het glasonderzoek. Het artikel geeft namelijk een soort van antwoord op de vragen die iedereen zich vast wel eens heeft gesteld bij het zien van façon de Venise glazen in het echt, heel of als een bodemvondst in scherven, of op een schilderij waarop dergelijk glaswerk is afgebeeld. Dronk men aan het einde van de zestiende eeuw en in de zeventiende eeuw echt uit dergelijke flinterdunne, op het oog uiterst breekbare glazen, met hun blauwe vleugeltjes en andere ingewikkeldheden? En dat terwijl er in diezelfde tijd de veel stabielere berkemeijers en stevige roemers beschikbaar waren? Wie deed dan de afwas? En hoe duur waren die uitzonderlijke glazen, in vergelijking met het gewonere glaswerk, om nog maar te zwijgen van onbreekbaar drinkgerei als tinnen bekers en leren kruiken. Merkwaardig genoeg zijn dat vragen die in de wereld van het glasonderzoek niet al te vaak expliciet gesteld worden - mogelijk omdat ze zo voor de hand liggen. Het antwoord dat de prijswinnaar geeft is gebaseerd op glasvondsten in twee beerputten in Amsterdam, overtuigend gedateerd en geanalyseerd op herkomst. De auteur brengt deze in verband met archivalische gegevens, en maakt een uitstapje op het terrein van verzamel-geschiedenis waarbij hij verrassend beeldmateriaal gebruikt. Zo is een spannend artikel ontstaan dat werkelijk nieuws biedt, en de Isingsprijs ten volle verdient.

De prijs gaat dus naar:

Michel Hulst

Auteur van het artikel 'Alledaags of rareitit. Een bijzondere archeologische glasvondst uit twee Amsterdamse beerputten'

Alledaags of rariteit

In 1996 werden twee vroeg 17e-eeuwse beerputten opgegraven op de percelen Jodenbreestraat 10 en 12.² De beide beerputten bevatten elk ruim zestig glazen.³ Een aantal van deze glazen trok de aandacht omdat van deze typen nog niet eerder exemplaren bij archeologische opgravingen in Amsterdam waren aangetroffen. Op schilderijen uit deze tijd echter, zien wij dergelijk glaswerk wel. Vaak is dit in de context van banketten of als pronkstuk op stillevens. In dit artikel wordt dieper ingegaan op de functie van het pronkglaswerk en proberen we deze in hun context te plaatsen.

Archeologische glaswerk

In de 17e eeuw was glas in elk huishouden aanwezig. Veel glas voor dagelijks gebruik is teruggevonden als archeologische vondsten uit beerputten. Dit betreft veelal roemers of bekers van groen of grijs getint glas. Deze werden in grote aantallen uit Duitsland geïmporteerd en veelal per dozijn verkocht. Veel minder wordt façon de Venise glas gevonden, naar Venetiaans voorbeeld gemaakt glaswerk. Dit waren vaak bekers of kelkglazen van hoge kwaliteit, vrijwel kleurloos glas. Façon de Venise werd onder andere in Amsterdamse glasblazerijen, zoals die van Soop en De Twee Rozen, vervaardigd. Voor een dozijn kleine Duitse roemers moest men negen stuivers betalen. Kocht men een façon de Venise `kristalein` glas dan

_____ Michel Hulst¹

kostte dat twaalf stuivers.⁴ De herkomst van glas kan een belangrijk aanknopingspunt zijn om te bepalen hoe exclusief (of juist hoe alledaags) een glas was in een bepaalde periode. De vorm van het glas is daarin ook een aanwijzing. Kelkglazen waren aanzienlijk arbeidsintensiever dan bekers. Uit arbeidscontracten van meesterblazers weten we dat de normale dagproductie ligt op honderd bekers tegen twintig kelkglazen met deksel.⁵ Dit moet zeker in de prijs van de glazen terug te zien zijn geweest. We moeten er vanuit gaan dat kelkglazen van façon de Venise glas of, nog exclusiever, uit Venetië, de duurste glazen waren in deze periode. Dergelijke glazen zullen geen alledaags gebruiksgoed zijn geweest.

Het glas uit de beerputten

Het grootste deel van het glaswerk uit de beerputten bestaat uit goedkoop, alledaags glaswerk. Dit

1

*Glas uit beerput Jodenbreestraat JO6
Kelkglazen A (JO6-), B (JO6-30), C (JO6-25),
hoge sigaarstam van kelkglas D (JO6-28),
tazza E (JO6-27), fluitglas F (JO6-29),
beker met leeuwenmaskerons G (JO6-26),
Roemer H (JO6-32) en kom I (JO6-33).
Foto MenA Ron Tousain*

1

Glas uit beerput Jodenbreestraat JO6 vervolg
Roemer H (JO6-32) en kom I (JO6-33).
Foto MenA Ron Tousain

zijn roemers afb. 1H, bekers, zoals wafelbekers, en flessen. Twee blauwe kelderflesjes afb. 2H en een zandloperglas afb. 2I behoren tot de meer bijzondere producten die eveneens import uit Duitsland zijn. Een aanzienlijk deel, ongeveer vijftien tot dertig procent, van het glaswerk kan gerekend worden tot façon de Venise glas. Bierglazen met een inhoud van rond de halve liter, waren een typisch West-Europees façon de Venise product. Uit de beerputten kwamen bekers met witte strepen, ijsglas afb. 2G en exemplaren die geheel kleurloos zijn afb. 2F, afb. 1G. Enkele zijn versierd met vergulde leeuwenmaskerons. Deze laatste zijn met zeer grote zekerheid gemaakt in de Amsterdamse glasblazerij van Soop (1601-1625).⁶ Ook de andere façon de Venise bierbekers hebben typische kenmerken van in Amsterdam geblazen glaswerk. Een bolle bodem, duidelijk gekerfde voetband en een licht uitbuigende lip waren gebruikelijk in Amsterdam. Maar ook andere façon de Venise productiecentra, zoals Antwerpen en Middelburg, hebben zeker dergelijk glaswerk gemaakt.⁷

De façon de Venise kelkglazen zijn op zeer uiteenlopende wijze gedecoreerd. Er zijn kelkglazen met sigaarvormige stam afb. 1B, een leeuwenbalusterstam afb. 2C, een ingesnoerde stam afb. 1A, geribde stam afb. 2A en een vleugelglas afb. 1C. Eén kelk is versierd met witte ribben afb. 2B. De leeuwenbalusterstam afb. 2C en de kelk met witte ribben afb. 2B zijn vermoedelijk afkomstig uit Antwerpen of Middelburg. Het is niet uit te sluiten dat beide fragmenten onderdeel zijn geweest van hetzelfde glas.⁸ Helaas passen deze twee fragmenten niet, hierdoor blijft het onduidelijk of het één of twee exemplaren zijn geweest.

Enkele glazen uit de twee beerputten zijn volstrekt uniek. Een bijzonder stuk is een fluitglas afb. 1F en een tazza met acht lobben afb. 1D. Vermoedelijk zijn dit producten van het glashuis Soop, al kan een ander façon de Venise glashuis niet uitge-

2

Glas uit de beerput Jodenbreestraat JO4.
Kelkglazen: A (JO4-45), B (JO4-43), C (JO4-64), E (JO4-65).
Deksel D (JO4-65), Bekers F (JO4-62), G (JO4-61),
fles H (JO4-49), zandloperfles I (JO4#001),
Roemer J (JO4-44). Schaal K (JO4-46),
hanglamp (JO4#003), kom (JO4#004).
Foto MenA Ron Tousain

2

Glas uit de beerput Jodenbreestraat JO4 vervolg.
Schaal K (JO4-46), M hanglamp (JO4#003),
L kom (JO4#004).
Foto MenA Ron Tousain

sloten worden⁹ Een ander eveneens bijzonder én tevens zeer onpraktisch object is een zeer lange sigaarstam afb. 1E. Slechts één enkel glas met een dergelijke stam is bekend uit de 17e eeuw. Een fragment van de kelk van een bokaal afb. 2E is gemaakt van paars gekleurd glas. Uit chemische analyses is gebleken dat dit een importstuk uit de stad Venetië is.¹⁰ De zeer weinig bekende vergelijkbare glazen doen vermoeden dat deze een stam van kleurloos glas heeft gehad.¹¹ De bokaal had zeer waarschijnlijk nog een deksel afb. 2D van paars glas. Een ander uitzonderlijk stuk is een roemer gemaakt van kleurloos glas, versierd met leeuwenmaskerons in plaats van de gebruikelijke

noppen. Hoewel deze roemer is gebaseerd op een Duits glas, weten we vrijwel zeker dat het hier gaat om een bijzonder product van het Amsterdamse glashuis Soop.¹²

Kommen en schalen van glas zijn zeer zeldzame vormen in het archeologisch bestand. Er zijn twee kommen en een schaal gevonden. Een wit glazen brandewijnkom met een handvat afb. 2L en een kom met oor van groenblauw glas afb. 1I. Een bijzondere schaal afb. 2K is aan de onderzijde voorzien van ijsglas en vergulding. De voet ontbreekt helaas. De vorm in combinatie met het gedeeltelijk uitvoeren in ijsglas maakt het waarschijnlijk dat dit stuk uit Spanje is geïmporteerd.¹³

Verscheidende glazen uit de beerputten lijken iets ouder te zijn dan de beerput. Kelkglas afb. 2B en kom afb. 2L kennen beide parallellen die te date-

3

Kunstkamer met Venus. Jan Breugel(II) na 1650,
rechts een detail uit het schilderij

ren zijn in het laatste kwart van de 16e eeuw. De ijsglasbeker, afb. 2G, doet lomp en zwaar aan. Dit is kenmerkend voor het eind van de 16e eeuw. Deze glazen waren dus al enkele tientallen jaren oud voor ze in de beerput belandden.

De glazen met leeuwenmaskerons zijn allemaal toe te schrijven aan het Amsterdamse glashuis Soop en daarmee zijn ze zeer precies te dateren tussen 1601 en 1625.¹⁴ Er zijn geen duidelijk jongere glazen herkend tussen het materiaal. De glazen uit de twee beerputten uit de Joden-

4

Interieur met vrolijk gezelschap, Paulus Vredeman de Vries en Frans Francken de Jonge, 1616. Musée des Arts Décoratifs, Paris. Rechts staat een pronkkast met glazen en porselein. Onder: een detail uit het schilderij

breestraat glazen vallen op omdat kelkglazen in de vroege 17e eeuw nog betrekkelijk zeldzaam zijn in archeologisch vondstmateriaal. Schalen en kommen komen zelfs nog minder vaak voor. Een aantal vormen zijn alleen, en dan nog zeer sporadisch, uit musea of particuliere glascollecties bekend. Dit zijn bijvoorbeeld de zeer hoge balusterstam afb. 2E, de schaal met ijsglas afb. 2K of de

Venetiaanse kelk van paars glas afb. 2E. Enkele vormen zijn zelfs uniek en komen voor zover mij bekend hiervan geen exemplaren voor in andere archeologische of museale collecties. Het betreft hier de roemer met leeuwenmaskerons afb. 2J, de schaal afb. 1I, het fluitglas afb. 1F en de achtlobbige tazza afb. 1D.

Omdat het glas uit deze beerputten zo afwijkt van wat er normaal aan glaswerk wordt opgegraven, kan hier wellicht iets ongebruikelijks aan de hand zijn. Het vermoeden is dan ook dat deze glazen een onderdeel zijn geweest van een kunstkamer of in een pronkkast (glaskast) stonden.

Glas als kunst - of pronkobject

Op het schilderij van Jan Breugel de Jongere, 'Venus en Amor in een kunstkamer', uit ca. 1635-1640 is een 17e -eeuwse collectie van kunst en rariteiten te zien afb. 3. Het zijn de typische verzamelobjecten uit die tijd: een bonte collectie van schilderijen, beelden (of afgietsels) uit de klassieke oudheid en naturalia zoals schelpen en stenen. De tafel achter Venus is gedekt met een kostbaar tapijt en vergulde bokalen en tazza's. Op dezelfde tafel zijn ook enkele glazen zichtbaar: een kelkglas met een bijzonder gevormde stam en een achtlobbige tazza op een hoge stam.

Het verzamelen van bijzondere objecten is al vanaf de middeleeuwen een bezigheid van de elite. Aan de Europese vorstenhoven werden kostbare collecties opgebouwd en in de kunstkamers van paleizen opgesteld. In de 17e eeuw probeerde de vermogende burgerij in de Nederlanden zich te meten met de allerhoogste stand. Het verzamelen van exotica en kunstvoorwerpen hoorde bij deze levensstijl. Juist in deze tijd komen er exotische

luxegoederen van over de hele wereld binnen in de havens. Slechts een handvol mensen was daadwerkelijk rijk genoeg om hiermee een kunstkamer in te richten. De meeste verzamelaars moesten zich beperken tot een enkele kast, het rariteitenkabinet. Uit archiefstukken weten we dat in enkele van deze kunstkamers glazen zijn opgenomen.¹⁵ Dit was bijvoorbeeld het geval met de boedelbeschrijving van de schilder Rembrandt van Rijn. Bij zijn faillissement in 1656 werd een inventaris opgemaakt van zijn bezittingen in zijn huis aan de Jodenbreestraat waar hij vanaf 1639 heeft gewoond. In de omschrijving van voorwerpen in de kunstkamer wordt een regel gewijd aan het glas, 'Eenige rariteiten van potties en veneese glaesen'.¹⁶ Een kunstkamer in Leiden, waarvan de beschrijving mogelijk in 1660 werd opgemaakt, omvatte enkele 'gemarmerde' pronkglazen.¹⁷

Over het algemeen worden glazen maar zelden genoemd in de beschrijving van een rariteiten- of kunstcollectie. Daarom lijkt een andere mogelijkheid van het gebruik van bijzondere glazen meer voor de hand te liggen. Die van een zogenaamde 'glaskast'. In de ontwerpschetsen van deze meubelstukken, werd deze gebruikt om glazen tentoon te stellen in het interieur als een pronkvoorwerp. afb. 4 Enkele ontwerpen van dergelijke kasten zijn bewaard gebleven. Een vroeg voorbeeld van glaskast ontwerp kennen we uit een uitgave van 1630 van de architect en schilder Paul Vredeman de Vries (1567-1617). Een ontwerp in zijn boek laat een wand-vitrine kast zien die speciaal bedoeld was voor het etaleren van glaswerk afb.5 links. Ook de graveur en tekenaar Crispijn van de Passe II (1594-1670) ontwierp enkele van deze glazenkasten en wandkabinetten afb. 5 rechts. Op prenten en schilderijen uit die tijd zijn kabinetten te zien

5
Twee ontwerpen van een wandkast speciaal voor het opstellen van glaswerk. Paul Vredeman de Vries, 1630. *Crispijn de Passe II*, 1621

bebouwd.¹⁸ De opvolgende stadskaart van 1625 toont de Jodenbreestraat die dan inmiddels volledig bebouwd is.¹⁹ Het Rembrandthuis, het eerste huis van de rij, is tussen 1607-1608 gebouwd. Vermoedelijk zijn ook de andere huizen aan de Jodenbreestraat rond deze tijd gebouwd.²⁰ De beerput werd tegelijk met de bouw van het huis in gebruik genomen en vermoedelijk al rond 1640 afgedankt. Beide beerputten bevatten huishoudelijk afval van de bewoners. Dit bestond voor een groot deel uit scherven van gebroken huisraad. De beerputten trekken de aandacht door een aantal bijzondere façon de Venise glazen. Een van de putten bevatte een klein, maar duidelijk herkenbaar fragment van een nautiluschelp. Een aanwijzing dat de bewoners van het huis rariteiten in bezit hadden en er mogelijk een rariteitenkabinet of kunstkamer op na hielden. Daarnaast bevatte de beer-

waar het fraaie glaswerk kon worden geëtaleerd. Bijvoorbeeld op een prent van Peter Isselburg (1568-1630) afb. 6.

De context van de twee beerputten aan de Jodenbreestraat

De percelen waar de beerputten zich op bevonden lagen slechts enkel huizen verwijderd van het huis van de schilder Rembrandt van Rijn. De Jodenbreestraat was een belangrijke doorgaande weg tot de stad. Het is onderdeel van een stadsuitbreiding van 1592. Op de stadskaart van Amsterdam uit 1597 zijn de percelen nog steeds on-

6
Een rijk interieur met een glazen kast op de achtergrond. Peter Isselburg (1568-1630), *De verloren zoon*. Collectie KU Leuven

put een hoeveelheid porselein.²¹ In het begin van de 17e eeuw is dit nog een kostbaar product. Door de grote instroom en daardoor beschikbaarheid van porselein veranderde dit in Amsterdam al tijdens de gebruikperiode van deze beerputten in een goedkoper en daardoor minder status gebonden voorwerp.²² Een aantal kommen is afkomstig uit Portugal en gemaakt van ongeglazuurd rood of zwart aardewerk met gesneden en geknepen versieringen afb. 7.²³ Mogelijk werden deze kommen als een oudheidkundige rariteit beschouwd. Het meest voor de hand liggend is dat we hier te maken hebben met glaswerk dat stond opgesteld

in een glaskast. Welke glazen uit deze beerputten komen in aanmerking om opgesteld te worden in een glaskast? Op het ontwerp van Crispijn van de Passe zien we een keltglas, maar ook een forse berkemeier staan. Een berkemeier is een normaal gebruiksglas. Het hier getoonde exemplaar is twee keer zo groot als gebruikelijk, waardoor deze ook iets duurder zal zijn geweest. Het meest waarschijnlijk is dat bijzondere, dure glazen en aparte vormen werden opgesteld. Hiertoe behoort natuurlijk het Venetiaans glas en de Façon de Venise glazen. Enkele glazen lijken enkele tientallen jaren ouder te zijn dan het overige glaswerk, mogelijk zijn dit overleveringsstukken die toen al bijzonder geacht werden. Al deze bekens, keltglazen, kommen en de schaal kunnen bedoeld zijn voor gebruik aan tafel. Maar ze zullen zeker tot hun recht zijn gekomen als ze opgesteld hebben gestaan in

7

Porselein en aardewerk uit Estremos uit de beerputten van de Jodenbreestraat. Foto MenA, Ron Tousain

een glaskast. Opvallend is de grote gelijkheid van de achtlobbige tazza afb. 1D met het exemplaar op het schilderij van Jan Breughel. Het is een duidelijke aanwijzing dat dit geen alledaags gebruiksvoorwerp was. Net als een kelkglas met extreem hoge sigaarstam, wat in het gebruik bijzonder onpraktisch is geweest. Dit zijn showexemplaren die niet bedoeld zijn geweest voor gebruik.

Conclusie

Het verzamelen van glas en pronken met glazen was een zeer gebruikelijk fenomeen in de 17e eeuw. Waarschijnlijk zien we in de beerputten van de Jodenbreestraat hier het resultaat van. Deze bevatten een aantal zeer bijzondere glazen. Der-

gelijke glazen ontbreken vaak in het archeologisch bestand, terwijl ze wel voorkomen in museale collecties. Dat deze glazen minder vaak zijn gebroken en in beerputten belandden, kan ermee te maken hebben dat ze niet of alleen bij bijzondere gelegenheden werden gebruikt. Het alledaags glaswerk kon gemakkelijk breken tijdens het gebruik of het afwassen in de keuken. Het pronkglas was al in deze tijd bijzonder genoeg om te bewaren en te bewonderen. Zo zijn het vaak juist de bijzondere glazen die bewaard zijn gebleven in collecties van verzamelaars en musea.

De vondst uit de twee beerputten bestond onder andere uit een aantal dure kelkglazen. Eén daarvan is met grote zekerheid uit Venetië afkomstig. Een glazen schaal is waarschijnlijk uit Spanje geïmporteerd. Naast het glas zijn er ook andere aanwijzingen voor een verzameling, kunstkabinet of

een kunstkamer. Andere bijzondere vondsten zijn het porselein, Portugees aardewerk en vooral een fragmentje van een nautiluschelp. Net als Rembrandt, die vier huizen verderop woonde, zouden de bewoners van het huis aan de Jodenbreestraat een kunstkamer of een rariteitenkabinet kunnen hebben gehad. Glas kan daar een onderdeel van

uit hebben gemaakt. Het meest waarschijnlijk lijkt echter dat het glas in een glaskast heeft gestaan. Een pronkkast waar vermogende burgers exclusieve, mooie glazen uitstalden. Deze stond als onderdeel van het interieur op een goed zichtbare plek. Het glas kwam zo mooi tot zijn recht en straalde het succes en de rijkdom van de eigenaar uit.

Tabel met het aantal glazen uit beide beerputten.

Codering volgens het classificatiesysteem voor Laat- en Postmiddeleeuws aardewerk en glas

		J04	J06			J04	J06			
Bekers				Flessen						
gladde beker	gl-bek-8a	2	1	grote kelderfles	gl-fle-7	1				
ijsglasbeker	gl-bek-4a	2		fles met lange hals	gl-fle-10	-	3			
gladde beker	gl-bek-5	1		uivormige fles	gl-fle-13	1	1			
beker met vetro a fili strepen	gl-bek9	1	1	kleine kelderfles	gl-fle-33	12	4			
knobbelbeker	gl-bek-15	1		kelderfles met optisch patroon	gl-fle-82	2				
wafelbeker	gl-bek-19	1	3	Albarello (voorraadpot)	gl-pot-1	1				
Bandwurmbeker	gl-bek-33	2	1	zandloper fles	gl-zan	1				
beker met passen	gl-bek-4a	1		urinaal	gl-uri-1	-	2			
stangenglas?	gl-sta?	1		fles, ondet	gl-fle	-	2			
beker, ondetemineerbaar	gl-bek	1	3	Diverse						
Roemers				schaal op ingevouwen voet				gl-sch	1	3
Roemer	gl-roe-6	8	18	schaal op voet				gl-sch	1	-
roemer met getande voetband	gl-roe-7	-	13	hanglamp				gl-lamp	1	-
roemer met doornoppen	gl-roe	12		spiegel				spiegel	1	1
roemer met leeuwenmaskeron	gl-roe	1		kom met oor					-	1
mini-roemer	gl-mini	2		brandewijn kom					-	1
Kelkglazen				ondetemineerbaar					-	2
achtlobbige tazza		-	1	Totaal					65	67
fluitglas	gl-flu	-	1							
kelkglas met vleugels	gl-kef		1							
kelkglas	gl-kef	6	3							
deksel	gl-dek	1	1							

Literatuur

- Boogert, B. van den (red.), 1999: Rembrandts schatkamer
- Dillen, J.G., 1974: Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en gildewezen van Amsterdam, vol. 3, 1633-1672
- Claeys, J., N.Jaspers, S.Ostkamp, 2010: Vier eeuwen leven en sterven aan de Dokkershaven. Een archeologische opgraving van een postmiddeleeuwse stadswijk in het Scheldekwartier in Vlissingen. ADC rapport 1635/ADC monografie 9
- Dubbe, B., 1962: Hessische glasexport naar Nederland. (301-310), in: KNOB bulletin jaargang 15
- Gaba-Van Dongen, A., 2004: Longing for luxury: Some social routes of Venetian-style glassware in the Netherlands during the 17th century, in: Page, J.-A. e.a., Beyond Venice. Glass in Venetian style, 1500-1750. 192-225
- Gawronski, J., M. Hulst, R. Jayasena, J. Veerkamp, 2010: Glasafval op het achtererf, Archeologische Opgraving Rozenstraat, Amsterdam (2006). AAR (Amsterdamse Archeologische Rapporten) 50
- Gawronski, J. (red), 2012: Amsterdam Ceramics. A city's history and an archaeological ceramics catalogue 1175-2011
- Gawronski, J. R. Jayasena, 2013: De wereld aan tafel aardewerk huisraad uit zeventiende- en achttiende- eeuws Amsterdam. (148-191), in: P. Vlaardingerbroek (red). De Wereld aan de Amsterdamse grachten
- Hulst, M., 2013: Glazen met maskerons en leeuwenkopstammen uit Amsterdamse bodem. Een eerste aanzet tot de identificatie van zeventiende-eeuwse Amsterdamse façon de Venise, in: Vormen uit Vuur 221. 20-39
- Hulst, M., J. Kunicki-Goldfinger, in voorbereiding: Glass in Amsterdam, a typological and chemical approach to provenance of 17th-century glass found in Amsterdam
- Laméris, F., K. Laméris, 1991: Venetiaans & façon de Venise glas 1500-1700
- Philippart, J., M. Mergenthaler, 2011: Frénésie Venitienne. Le verre espagnol du 16e au 18e siècle
- Tait, H., 1979: The golden age of Venetian glass
- Willemijn Fock, C., 1992: Kunst en rareiteiten in het Hollandse interieur, in: E. Bergveldt, R. Kistemaker (red), De wereld binnen handbereik, Nederlandse kunst- en rareiteitenverzamelingen, 1585-1735
- Veckman, J. 2002: production and consumption off glass in 16th and early 17th century Antwerp: the archaeological evidence. In: J. Veckman (red). Majolica en glas. Van Italië naar Antwerpen en verder. De overdracht van technologie in de 16de-begin 17de eeuw

Noten

- 1 De auteur wil graag de volgende personen bedanken voor hun op- en aanmerkingen: Het team van MenA, Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam in het bijzonder Ranjith Jayasena, Jerzy Gawronski en Ron Tousain (fotografie). Karlien Dijkstra, Mariann Hulst-Tulok, Kitty Laméris, Roos van Oosten en Erik Weber voor op- en aanmerkingen op de tekst. Chemische analyses zijn uitgevoerd door dr. Jerzy Kunicki-Goldfinger, Nucleair Institute Warschau
- 2 Bij de MenA (Monumenten en Archeologie, gemeente Amsterdam) zijn deze geregistreerd onder het topocode JO4, voor Jodenbreestraat 10 en JO6 voor Jodenbreestraat 12
- 3 Dit aantal is een minimum, uitgaande van herkenbare onderdelen, bodems en randen
- 4 Dubbe, 1962
- 5 Dillen, 1974, 767. In het arbeidscontract met meester Stua zien we dat hij voor honderd glazen hetzelfde bedrag kreeg als voor twintig kelkglazen met deksel of vleugelglazen zonder deksel.
- 6 Hulst, 2013, 26
- 7 Diverse bekertjes uit de ophoging voor het Waterlooplein vertonen dezelfde kenmerken. Deze dateren voor de vestiging van het eerste glashuis in Amsterdam in 1599 en zijn dus niet in Amsterdam gemaakt. Hulst & Kunicki-Goldfinger in voorbereiding
- 8 In Antwerpen zijn archeologische exemplaren bekend van kelkglazen op een leeuwenstam met een kelk met witte ribben. Veckman, 2002, 86
- 9 Productie afval van glasdraden met daarop rozetten zijn teruggevonden bij het glashuis Soop. Een zeer verwant stuk, Tait, 1979, 38. Cat 31, wordt aan Antwerpen toegeschreven.
- 10 Zes fragmenten uit beerput JO4 zijn chemisch geanalyseerd door J. Kunicki-Goldfinger, Nucleair institute Warschau. Het gaat om de glazen JO4-45 (afb 6.A), JO4-48, JO4-64 (afb 6.C), JO4-65 (afb. 6.E), JO4-66, JO4-67. Hulst & Kunicki-Goldfinger in voorbereiding
- 11 Zie Tait, 1979, 111. Lameris & Lameris, 1991, 32.
- 12 Hulst, 2013, 29
- 13 Philippart & Mergenthaler, 2011, 116, 117. Een gedeeltelijk in ijsglas uitgevoerde bokaal is in Vlissingen gevonden. Gezien de vorm en appliques is deze in Middelburg of Antwerpen gemaakt. Claeys, Jaspers en Ostkamp, 2010.
- 14 Hulst, 2013, 26
- 15 Willemijn Fock, 1992, 80
- 16 Boogert, 1999, 150
- 17 Willemijn Fock, 1992, 80
- 18 De kaart van Amsterdam uit 1597 van Pieter Bast
- 19 Balthasar Florisz van Berckenrode, Kaart van Amsterdam, 1625
- 20 Bouwdatum van het Rembrandthuis is terug te vinden op de website van het museum <http://www.rembrandthuis.nl/nl/huis/geschiedenis/geraadpleegd> op 29.06.2015
- 21 Gawronski, 2012, 211-213. Cat.nr. 554, 555, 559, 561, 567
- 22 Gawronski en Jayasena, 2013, 170
- 23 Dergelijk aardewerk werd in het Portugese Estremoz gemaakt. Gawronski & Jayasena, 2013, 164
- 24 Het zwaartepunt van een glas op zo'n hoge stam ligt, zeker als deze gevuld is, erg hoog. Hierdoor is het glas niet erg stabiel en kan deze makkelijk omvallen.

Wijnflessen en het classificatiesysteem

Enige uitleg over het classificatiesysteem voor laat- en postmiddeleeuws aardewerk en glas, ook wel het Deventersysteem genoemd, is wel noodzakelijk.

Het systeem brengt keramiek en glas onder in typen. Het aardewerk wordt geclassificeerd naar bakselsoort, functie en een volgnummer, tezamen een uniek type vormend. Voor glas is dit min of meer hetzelfde; de bakselsoort is in dit geval glas en de functie fles met een volgnummer. We hebben vooralsnog geen onderscheid gemaakt in de verschillende fles functies. Dat zal op een bepaald moment in de toekomst nog gaan gebeuren, maar dat is nu nog te vroeg. Inmiddels zijn meer dan 350 publicaties en artikelen verschenen die gebruik hebben gemaakt van dit classificatiesysteem. Alle gepubliceerde voorwerpen zijn ondergebracht in één database met op dit moment meer dan 25.000 voorwerpen. Helaas is de moederdatabase nog altijd niet toegankelijk. Wel zijn er zogenaamde opzoekschema's waarin alle typen staan, maar voor glas is dat nog in de maak. Gebrek aan financiën is de voornaamste reden waarom dit alles nog niet online raadpleegbaar is.

Het systeem met zijn uitgebreide database beoogt een aantal zaken. De belangrijkste is dat we met een code, bijvoorbeeld gl-fle-25 precies weten over wat voor type fles we het hebben. En omdat iedereen dezelfde code gebruikt weten we gelijk waar deze fles overal voorkomt, in wat voor hoeveelheid, in

_____ H. Clevis

welke tijd en in welke context. Daarnaast komen we nieuwe gegevens tegen, bijvoorbeeld over het gebruik. Daar kom ik straks nog even op terug. Een van de moeilijkste gegevens over de fles is het productiecentrum. Bij keramiek heb je nog te maken met misbaksels. Dat is bij glas niet het geval. Uitval wordt onderdeel van een nieuwe glasmassa en er resteert nagenoeg niets.

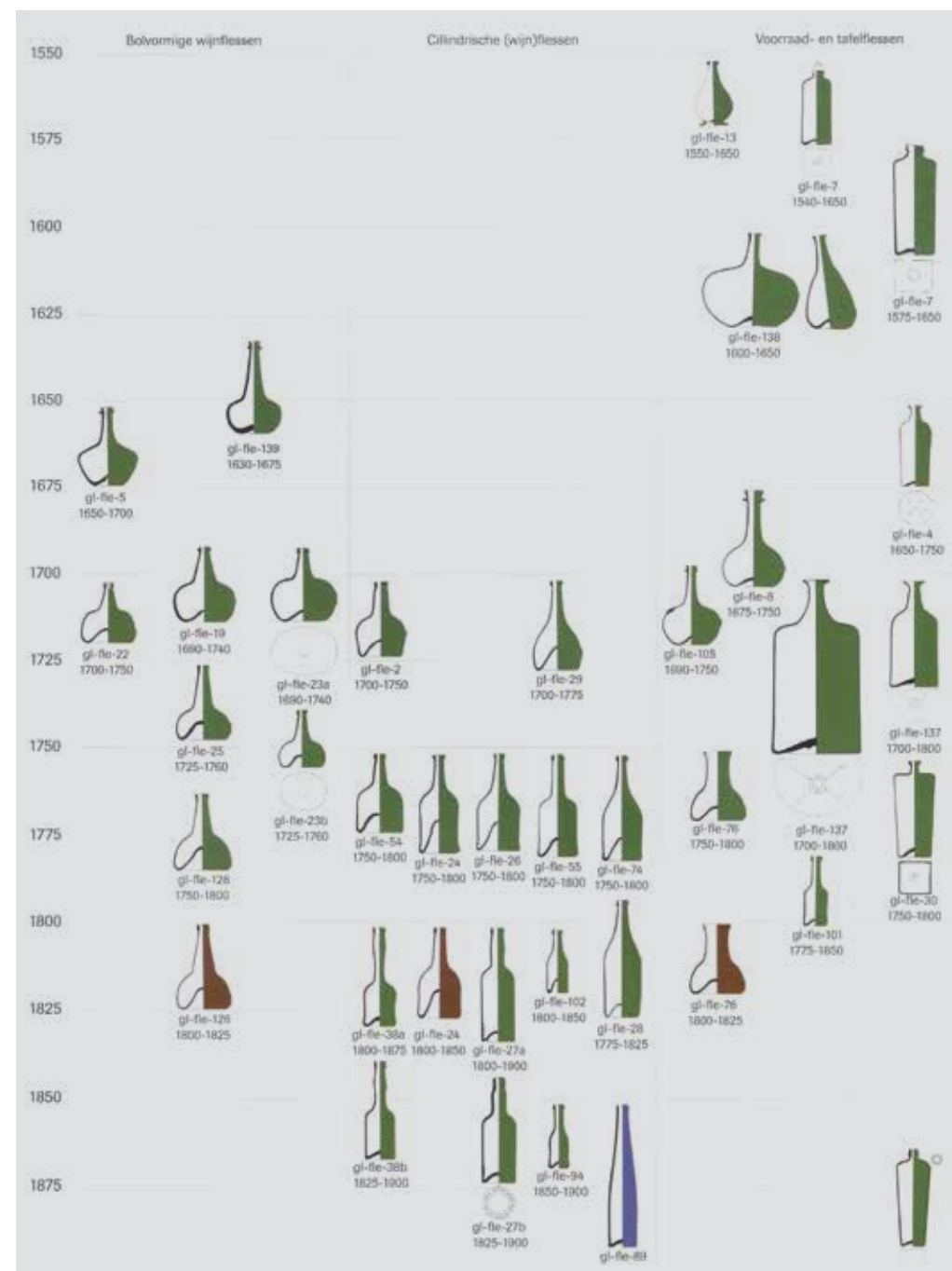
Gebruik of drinkgewoonten waren voor het gebruik van het systeem gedeeltelijk al bekend. Dateringen ook, bijvoorbeeld aan de hand van glaszegels, maar gebruikperiodes niet. Dat heeft te maken met het feit dat de meeste publicaties in het verleden -en zelfs nu- geschreven zijn door verzamelaars. Een schat aan voorwerpen wordt gepresenteerd, maar veelal zonder herkomst, context, productiecentrum en looptijd.

Een van de aardigste boeken die ik ben tegengekomen is van Dumbrell, *Understanding Antique Wine Bottles* uit 1983.¹ Ik heb dit boek veel geraadpleegd. Dumbrell geeft een goed overzicht van de ontwikkeling van wijnflessen, sterk Engels georiënteerd, en met alle eerdergenoemde beperkingen. In tijd wordt dit opgevolgd door een publicatie van Baumgartner en Krueger uit 1988. *Phoenix aus Sand und*

1

Indeling ontwikkeling flessen volgens Kottman

Typochronologie wijnflessen

Asche.² Zelfde beperkingen, maar nu sterk Duits georiënteerd. Harold Henkes uit 1994 met *Glas zonder Glans* wordt ongetwijfeld het meest gebruikt.³ Hij was verzamelaar en amateurarcheoloog en heeft daarom heel veel tijd en aandacht gestoken in het vermelden van de vindplaats en indien mogelijk context. Maar de fles is in zijn werk ondervertegenwoordigd en mist een overzicht van de ontwikkeling. Een zeer uitgebreide publicatie is die van Soetens, *In glas verpakt* uit 2001.⁴

Het geeft een doorsnede van de vormen van glas als verpakkingsmateriaal en is ook geschreven vanuit die invalshoek. Belangrijk is de vele historische informatie die hij verstrekt. *Antique Sealed Bottles* uit 2015 van David Burton is met zijn drie delen een zeer imposant werk met een schat aan informatie, maar met alle beperkingen van de verzamelaar.⁵ Willy van den Bossche is eveneens een verzamelaar, maar bracht op niet mis te verstane wijze onder woorden dat de meeste wijnflessen in het huidige België zijn gemaakt.⁶ Een artikel van Jaap Kottman die bij de Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek heeft gewerkt, mag in dit overzicht niet ontbreken. Hij heeft een voorlopig overzicht van de ontwikkeling van de wijnfles gepubliceerd in *Vormen uit Vuur*.⁷ afb. 1.

Ten opzichte van keramiek heeft glas nog een achterstand. Maar dit zal in de nabije toekomst veranderen. Bronnenonderzoek naar productiecentra is nodig, een overzicht en de ontwikkeling van wijnflessen mede op basis van het classificatiesysteem is in de maak. De zogenaamde xrf-methode, chemische analyse van de samenstelling van bijvoorbeeld glas, zal meer informatie gaan verschaffen over herkomstgebieden. In het komende decennium staat ons derhalve veel nieuwe, wezenlijke informatie te wachten.

Bevindingen gebaseerd op informatie uit het systeem

In de Middeleeuwen werd wijn vanuit de productiegebieden in houten vaten getransporteerd naar de hoofdafnemers. Bekend is van raadsvergaderingen uit de 15de eeuw dat er bijvoorbeeld twee kannen wijn gehaald werden om de kelen van de raadslieden te smeren. Deze kannen kunnen van tin gemaakt zijn of van steengoed. Een heel bijzondere kan was een raadskan, maar hiervan zijn maar enkele exemplaren in Nederland bekend. Het was het transportmiddel tussen de houten ton en de consument. De kannen konden op tafel gezet worden en het drinkgerei kon er mee gevuld worden. Van zeer grote kannen kon men de inhoud eerst nog in kleinere kannen overgieten. Maar wijn werd in de 14de tot 16de eeuw direct gehaald uit het vat. Het was niet een product om thuis te bewaren en te laten rijpen. Als dat al plaats vond, gebeurde dit op het houten vat. Het drinkgerei bestond in de 14de en 15de eeuw bijvoorbeeld uit steengoed bekers,

2
*Keldertje. Nicolaes Lastman (1586-1625).
De goede Samaritaan (detail)*

3
Kelderfles. Jan Steen, 1661. 'Soo gewonnen, soo verteert'

trechterbekers, steengoed drinkschaaltjes en houten bekers. Maar in de 15de eeuw komt de productie van maigeleins en bekers van glas sterk op gang en verovert dit *Waldglas* de tafel.

Als rond het midden van de 17de eeuw de markt overspoeld wordt met goedkope wijnflessen van glas, ontstaat opeens een cultuur van eigen wijnen, eigen opslagkelders en het laten rijpen op de fles. De flessen konden in deze tijd al afgesloten worden met kurk. Het bottelen van wijnen kon zowel in het productiegebied plaats vinden als bij de groothandel. De grondstof voor het maken van wijnflessen hoefde niet ver verwijderd te zijn van de plantages. Dit betekent dat de drinkcultuur ook veranderde.

Nog altijd kon wijn los gekocht worden per kan, maar nu verscheen ook de fles op tafel, zeker in de betere milieus. Voor hoog-alcoholische dranken gold eerder al dat een deel van het transport, maar ook de opslag

5
Kleine vierkante fles. Cornelis Danckert (1603-1656),
'Drie drinkende en rokende boeren'

plaats vond in hoge vierkante flessen. Deze werden door winkeliers gebruikt om klanten weer kleinere hoeveelheden te verkopen. Vierkante flessen konden vervoerd worden in een kistje dat door middel van schotten verdeeld was in zes, negen of twaalf vakken. In elk vak kon een vierkante fles geplaatst worden. Zo'n kist wordt 'keldertje' genoemd, vandaar de naam kelderflessen. Maar dat is algemeen bekend *afb. 2*.

Op de vierkante fles zijn wat variaties, zoals de rechthoekige fles, de zes- of achtkantige fles en de kuttrolf. Maar al deze flessen hebben gemeen dat het bewaarflessen of opslagflessen zijn. Dit komt op enkele schilderijen prachtig tot uitdrukking. Op het schilderij van Jan Steen (1661), 'Soo gewonnen, soo verteert', giet een jongen uit een kelderfles de inhoud over in een tinnen kan met lange smalle schenktuit *afb. 3 en 4*. Vlak daarnaast staan op de vloer twee roemers.

De straal vloeistof uit de vierkante fles is niet rood maar blank. Dat wijst waarschijnlijk op brandewijn. Zou uit roemers (ook) brandewijn gedronken zijn?

Een kelkglas komen we bijvoorbeeld tegen op een schilderij van Cornelis Danckert (1603-1656), 'Drie drinkende en rokende boeren' *afb. 5*. Het glas wordt gevuld uit een kan met tinnen deksel. Waarschijnlijk wijn. Nou brengen we boeren meer in verband met brandewijn dan met wijn. Maar op tafel voor een van deze gasten is ook een kleine vierkante fles te zien, zonder glas.

Voor het eerst komen we een vierkante fles tegen op een schilderij van Jan Saenredam (1565-1607) 'De dwaze maagden' *afb. 6*. Deze vierkante fles dateert daarmee vóór 1607. Het is ook een bijzondere fles omdat hij een tinnen schroefdop heeft met een dop met oog. Uit een scheepswrak dat gevonden is nabij het Scheurrak, Texel, komt een vierkante fles die op basis van de andere vondsten uit dit wrak in het laatste kwart van de 16de eeuw gedateerd moet worden. Kottman vertelt dat de restaurateurs deze complete fles helaas voorzien hebben van een dop met oog, en is déze foto de wereld in gekomen, waardoor je op het verkeerde been gezet wordt. De fles is gevonden zonder dop.

We kunnen stellen dat vierkante flessen al in het laatste kwart van de 16de eeuw voorkomen, met of zonder tinnen schroefdop.

Een bijzondere variant op de vierkante fles is de zogenaamde kuttrolf. De vroeger voorkomende gestuikte fles werd gevormd door de implosie techniek. Dat is ook het geval met de kuttrolf *afb. 7*. Het gevolg is een fles waarbij het middendeel uit vijf buizen bestaat. Het lijkt ingewikkeld, maar in de praktijk is dit gemakkelijk uit te voeren.

6
Vroegst voorkomende fles op prent.
Jan Saenredam (1565-1607) 'De dwaze maagden'

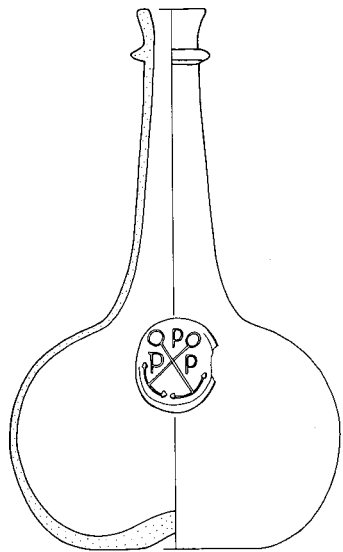
De naam kuttrolf is afkomstig van het Latijnse *guttur*, hetgeen in klassiek Latijn keel betekent, maar in middeleeuws Latijn ook gorgelen kan betekenen. Dit heeft te maken met het geluid dat bij gorgelen hoort, een soortgelijk geluid dat ontstaat bij het schenken van drank uit een kuttrolf fles.⁸

In Duitsland wordt de kuttrolf ook wel *Gluckerflasche* genoemd. Het woord kuttrolf is eveneens Duits, omdat deze fles uitsluitend daar vervaardigd is en wel in zeer grote hoeveelheden in de Spessart, al in de 15de eeuw. Henkes stelt in 1994 dat de Kuttrolf juist géén geluid maakt. De Oude Flesch zegt dat kuttrolf afkomstig is van het Latijnse gutta (druppel). Beide zijn onjuist.

7
Kuttrolf. Jan Steen (1625-1626/1679) Het snijden van de kei. Detail

Dan komen we bij de bolbuiken. De eerste bolbuiken werden in Engeland vervaardigd. Dat had een aantal redenen. Eén daarvan is dat vanaf 1615 in Engeland de glasovens niet meer met hout gestookt

8 a/b

Shaft and Globe van de havezate Werkeren, Zwolle

mochten worden.⁹ Men ging over op het gebruik van steenkool. En dat had als bijkomstig effect dat er hogere temperaturen bereikt werden. Hierdoor werd het mogelijk om dikwandige flessen te maken. Rond 1630 komen de eerste bolbuiken op de markt. Ze worden *shaft and globe* flessen genoemd. Enkele zijn in Nederland gevonden, onder andere bij de havezate Werkeren in Zwolle afb 8a en b.

Van 1725 tot 1760 is in Nederland het meest voorkomende type de zogenaamde Dutch onion vorm. Kenmerkend voor dit type is de uitgezakte bolvorm, de weinig geprononceerde driehoekige draad om de afgeplatte lip en de kegelvormige opgestoken bodem (type 25).¹⁰ De kleur van het glas is lichtgroen en er zitten doorgaans veel luchtballen in.

Uit een beerkelder van de regentenkamer van een armenhuis in Zwolle komen dertig flessen van dit

type. Ze zijn lichtgroen van kleur. Het opvallende was echter dat in deze beerkelder maar liefst 62 'borrelglazen' voorkwamen van het type gl-*kel-1*, gl-*bek-95* en gl-*bek-87*) waarvan de inhoud overeenkwam met de borrelglazen. De vraag rees of de inhoud van deze flessen niet uit gedistilleerd bestaan zou kunnen hebben. Zouden ze na een leven als wijnfles voor gedistilleerd gebruikt zijn? Of heeft men gewoon wijn gedronken uit wat wij nu borrelglazen noemen? Dat laatste lijkt onwaarschijnlijk omdat dit regenten hun eer te na zou zijn. Het antwoord zal helaas wel altijd uit blijven.

Van regentenkamers is vaak bekend dat de hoeveelheid wijn of sterkedrank rijkelijk vloeide. Er waren allerlei regels opgesteld om deze cultuur tegen te gaan. In Zwolle werden deze regels kennelijk met handen en voeten getreden.

Een bepaald type fles is typisch Hollands uit de tweede helft van de 18de eeuw, speciaal gemaakt voor Constantia wijn. Maar in deze 'langhals-flessen'

9

9a en b gl-*fle-25*

9c en d gl-*kel-1*

9e gl-*bek-95a*

9f gl-*bek-87*

9g gl-*bek-95b*

(in Engeland ook wel ladies leg genoemd) is ook Madera wijn, Bourgonie en Plantage wijn uit Zuid-Afrika gebotteld.

Constantia wijn kwam uit Zuid-Afrika van de Groot Constantia Plantage.¹¹ De eerste wijnstruiken werden hier in 1665 geplant door Simon van der Stel van de Oost Indische Compagnie (VOC). Over hem zijn interessante gegevens bekend. Hij had in 1709 maar liefst 60 slaven die afkomstig waren van Bali, Batavia, Brazilië, de Canarische Eilanden, Kaap Verdië, Ceylon, China, India, Madagaskar en natuurlijk van Zuid-Afrika zelf. Op zijn plantage groeiden 70.000 wijnstokken en hij produceerde 5630 liter wijn. Zijn plantage was in 1665 763 hectare groot. Maar hij verwierf ook aansluitend land van de buuren. Na het midden van de 18de eeuw wisten de nieuwe eigenaren de Constantia wijn tot een gewild product van superieure kwaliteit te maken. Ze had-

den iets minder wijnstokken waaraan ze wel een driedubbele hoeveelheid wijn wisten te onttrekken. Het landgoed werd gerund door slaven die het gehele productieproces verzorgden. De wijn werd afgenomen door de VOC en belandde zo in Europa en uiteraard in Nederland. Het lijkt er op dat de eigenaren verplicht waren hun wijn tegen een bepaalde prijs aan de VOC af te dragen, wat hen af en toe in financiële problemen deed belanden. De fles is cilindrisch met een opgestoken bodem en een extreem lange hals, soms langer dan het lichaam. Dit flestype dateert vooral tussen 1760 en 1780, maar komt in de tweede helft van de 18de eeuw voor. Er komen flessen met het glaszegel van de plantage voor. Na 1712 werd het landgoed opgesplitst in een aantal kleinere eenheden. Deze hadden dan een iets andere naam met de daarbij behorende glaszegels. Er schijnen minstens tien verschillende glaszegels te zijn van ná 1760.

10 a/b

'Ladies legs' voor Constantia wijnen uit Zuid Afrika

In Zwolle zijn verschillende flessen van dit type gevonden met een inhoud van ongeveer een derde liter wijn. Een complete fles met zegel is afkomstig uit een beerput van Arent Sloet tot Tweenijenhuisen, luitenant-stadhouder in Overijssel. Maar er zaten meerdere van dit type flessen in. Hij was bevriend met de Bentincks van de havezate Werkeren, waar we dit type eveneens gevonden hebben en de Bentincks waren weer bevriend met de Oranjes. Een elite drank derhalve.

Calvados is een uit appels verkregen likeur. Soetens noemt de flessen waarin de drank bewaard werd bloempotvormig (gl-fle-88).¹² Ze hebben een lange hals met een afgeplatte glasdraad onder de mondrand. Het is interessant te kijken uit wat voor archeologische context deze flessen komen. Een vijftal komt uit een huis aan de Bloemendalstraat in Zwolle, uit een beerkelder waar naast 42

11

Calvados flessen uit Zwolle

andere flessen ook een glazen geweer is aangetroffen dat tot het zogenaamde Scherzgefäss behoort.¹³ Er is geen officieel bewonersonderzoek van dit pand geweest, maar er heeft een officier of ritmeester gewoond. Een andere fles komt uit Hattem uit de Adelaarshoek. Daar heeft ene Johan Christiaan Dinckgreve gewoond, die als chirurgijn-majoor uit Göttingen afkomstig was en vanaf 1747 zijn beroep als arts in Hattem heeft uitgeoefend.¹⁴

Een volgende fles is afkomstig uit Harderwijk uit de beerkelder van een aanzienlijk huis waar ook een kroeg gevestigd was. Uit dit vondstcomplex komen ook enkele pasglazen. De laatste fles van dit type komt uit een beerkelder uit Vlissingen. De auteurs melden dat dit het meeste interessante vondstcomplex van de gehele opgraving was, maar er heeft geen bewonersonderzoek plaats gevonden.¹⁵ Kottman omschrijft het type als een conische wijn-

fles met lange hals die vanaf de schouder naar de lip versmalt, opgestoken bodem met pontilmerk.¹⁶ Over de herkomst zegt hij dat het waarschijnlijk Frankrijk is.

Het type fles kan aan een bepaalde status of welstands niveau gekoppeld worden. Tweemaal aan iemand uit de elite, eenmaal aan een kroeg en eenmaal onbekend maar niet onbemiddeld.

Flessen voor Constantia wijn of voor Calvados zou je kunnen vergelijken met de Grolsche beugelfles.

Een productgebonden verpakking. Het vroegste voorbeeld hiervan is wellicht de platte Spa mineraalwaterfles.

Het zijn enkele voorbeelden van gegevens die uit het classificatiesysteem en de daarbij behorende publicaties gehaald kan worden. Er is veel meer, maar het ging in deze bijdrage om slechts enkele voorbeelden.

Noten

- 1 Dumbrell, R. 1983. 1992. Understanding Antique Winebottles.
- 2 Baumgartner, E. en I. Krueger 1988. Phoenix aus Sand und Asche: Glass des Mittelalters.
- 3 Henkes, H.E. 1994. Glas zonder glans.
- 4 Soetens, J., 2001. In glas verpakt. Packaged in glass. European bottles. Their history and production.
- 5 Burton, D. 2015. Antique Sealed Bottles.
- 6 Bossche, W. van de 2001. Antiques Glass bottles, their history and development.
- 7 Kottman, J. 2010. Soo langh daer wat in is. De geschiedenis van de vroegmoderne wijnfles in onze omstreken. In: Vormen uit Vuur 209/210. 51-71.
- 8 Henkes 1994, 115 stelt dat de Kuttrolf juist géén geluid maakt. De Oude Flesch stelt dat Kuttrolf afkomstig is van het Latijnse gutta (druppel) wat onjuist is.
- 9 Dorsman, W. 1985. De drankfles in de Noordelijke Nederlanden, 1600-1800. 26; Charleston, R.J. 1984. English Glass. 74.
- 10 Kottman 2010, 62.
- 11 <http://www.grootconstantia.co.za/index.php?id=11>
- 12 Soetens 2001, 110.
- 13 Havers, G. 2005. Glasvondsten uit de Bloemendalstraat. In: Archeologie en Bouwhistorie in Zwolle 5. 102 en Clevis, H. 2000. Een beerput met een glazen geweer. In: Zwolle ondergronds., Zeven blikvangers van archeologische vondsten in Zwolle. 179 e.v.
- 14 Klomp, M. 2008. Van Allerhof ondergronds, Op de thee bij een lijfwacht van stadhouder Willem V. Archeologisch en historisch onderzoek van Adelaarshoek 13 in Hattem. 14.
- 15 Ostkamp, S. en J. Kottman 2010 Aardewerk en glas. In: Zevenhonderd jaar wonen, werken en begraven langs de Achterhaven. ADC rapport 1278. 87-108: 97-99.
- 16 Ostkamp, S. en J. Kottman 2010. Bijlage 2. Catalogus: Aardewerk en glas uit de opgraving

Door het venster van Ina Isings: Vroegmiddeleeuws glas in Nederland

_____ Dr. Annemarieke Willemsen

Helaas kan de volledige tekst van Dr. Annemarieke Willemsen, conservator Middeleeuwen van het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) niet worden weergegeven. Daarom hebben wij een korte samenvatting gemaakt en verwijzen graag naar het hoofdstuk 6 'Merovingisch glas' van haar boek 'Gouden Middeleeuwen, Nederland in de Merovingische wereld, 400-700 na Chr.' (ISBN 978.90.5730.944.1).

1
Divers glaswerk uit het grafveld van Rhenen, vijfde-zevende eeuw. Collectie en foto: Leiden, Rijksmuseum voor Oudheden, Rh-nummers

Veel mensen denken wel dat de techniek van het glasblazen na de Romeinse tijd verloren ging. In Nederland is vroegmiddeleeuws glas daarom vrij onbekend. Archeologisch is Merovingisch glas juist

2
Diverse kralensnoeren uit het grafveld van Rhenen. Collectie en foto: Leiden, Rijksmuseum voor Oudheden, Rh-nummers

opvallend aanwezig, deels omdat het een reguliere grafgift was en deels omdat de vorm en de techniek de glazen drinkbekers zó sterk maakten, dat die vaak ongeschonden uit de grond komen afb. 1. Tot ongeveer 700 werden glazen bekers, schaaltes en kralensnoeren afb. 2 in graven meegegeven. Deze objecten zijn vaak prachtig heel gebleven. Van ca 700 tot 900 werd luxueus glaswerk, kleurrijk en soms met goudblad versierd, via de in die periode belangrijke handelsstad Dorestad door heel Europa verspreid. In Nederland is één productieplaats van glazen kralen gevonden: Maastricht. In Leidse Rijn en Dorestad is op kleine schaal materiaal gevonden dat wijst op de productie van kralen, zoals smeltkroesjes met glas. Het lijkt er op dat het meeste Merovingische glas over de Maas (Huy) en de Rijn (Keulen) werd ingevoerd. Het RMO bezit de grootste

collectie vroegmiddeleeuws glas van Nederland, zowel bekers afb. 3 en ander vaatwerk als kralen. Het grootste deel is afkomstig van opgravingen in Rhenen en Dorestad, waar Ina Isings het heeft bestudeerd.

3
Buidelbeker, hoogte 18,5 cm, gevonden in Bergeijk, 550-700. Collectie en foto: Leiden Rijksmuseum van Oudheden, k2012/7.30

Achttiende eeuws tafelglas van de Hogendijk en de Vaart in Zaandam

Arm en rijk aan vaart en dijk

Inleiding

Tussen 1998 en 2006 zijn in Zaandam twee archeologische onderzoeken verricht waarbij interessant glaswerk is gevonden. Het gaat om de opgraving *Hogendijk* met resten van scheepswerven en rijke bewoning uit de periode 1580-1850 en de opgraving *de Vaart* met nogal armoedig bewoningsafval uit de periode 1700-1850 *afb. 1*.¹ Van elk van deze twee opgravingen wordt een verzameling tafelglas gepresenteerd uit ruwweg de jaren 1700-1750. De flessen en het vensterglas uit beide vondstcomplexen wordt niet meegenomen in deze bespreking.

1

Kaart van het centrum van Zaandam waarbij de rode ster rechts de ligging van de opgraving Hogendijk weergeeft en de rode ster links de opgraving De Vaart (Gemeente Zaanstad, bewerking P. Kleij).

_____ P. Kleij, *m.m.v.* C. Scheffer-Mud

De glasvondst van de Hogendijk

De Hogendijk is een hoge, brede dijk die het water moest keren van het IJ, een uitloper van de Zuiderzee. Omdat de ondergrond bestaat uit stevige kleilagen en de kruin hoog boven het water uitsteekt, is de dijk al eeuwenlang een geliefde woonplek. Het waren vroeger vooral de gefortuneerde Zaanammers die zich een woning op deze hoge en droge plaats konden veroorloven. Omdat buitendijks langs de Hogendijk scheepswerven lagen, vestig-

2

Het achttiende eeuwse koopmanshuis aan de Hogendijk waar het glas van de Hogendijk is gevonden (Gemeente Archief Zaanstad, fotonummer 22.03491).

den zich hier bij voorkeur rijke Zaanammers met belangen in de scheepsbouw.

Tot in de jaren vijftig van de vorige eeuw stond aan de Hogendijk een fraai, achttiende eeuws koopmanshuis *afb. 2*. Op dit terrein is in 1998 en 1999 een archeologische opgraving uitgevoerd waarbij een bij dit huis horende afvalkuil uit de eerste helft van de 18e eeuw werd bloot gelegd *afb. 3* en *4*.² Het tafelglas uit deze vondst wordt hieronder besproken.

In totaal zijn in het vondstcomplex fragmenten van 25 keltglazen aanwezig. Acht hiervan hebben een zogenaamde *Silezische stam*. Dit zijn in doorsnede

3

De opgraving op de plaats van het achttiende eeuwse koopmanshuis. De man in het witte pak links staat in de buurt van de afvalkuil, rechts ligt de helling van een scheepswerf. Het publiek staat op de Hogendijk. (Hollandia archeologen, Zaanwijk).

vierkantige, zeskantige of achtkantige stammen met luchtballen, al of niet met een knoop erboven. Alle bewaard gebleven voeten hebben een omgeslagen rand. De vierkantige keltglazen, waarvan er zes zijn gevonden, werden vooral populair vanaf 1714, na de kroning George de 1e van Hannover tot koning van Engeland (catalogusnummer 1). De keltglazen met zes- en achtkantige stammen dateren uit 1715-1735 maar komen zelfs nog tot 1765 voor (catalogusnummer 2).³ Van elk soort is één exemplaar opgegraven. De stammen van twee vierkantige kelken en van de achtkantige kelk zijn versierd met diamantpunten op de hoeken. Het glas is van bijzonder goede kwaliteit, in verhouding zwaar in gewicht zodat het vermoedelijk loodglas is.

Drie keltglazen hebben een dikwandige bodem en een stam met drie knopen met daartussen een

4

Een klein deel van de glasvondst van de Hogendijk (Gemeente Zaanstad, C. Scheffer-Mud).

omgekeerde baluster. In de stam zitten luchtbel-
len. Twee kelken hebben een klokvormige kelk, de
derde een trechtervormige. De voeten hebben een
omgeslagen rand. Eén voet is een gewelfde voet of
koepelvoet (catalogus nummer 3). Ze worden geda-
teerd 1700-1750.⁵ Ze lijken van krijtachtig glas te

zijn gemaakt. Er zijn vijf kelkglazen met drieledige
stam, bestaande uit een baluster of schijf met een
knoop erboven en er onder, al of niet met lucht-
bellen (catalogusnummer 4 en 5). Ze hebben een
trechtervormige kelk en een voet met omgeslagen
rand. De stammen zijn er in diverse variaties (cata-
logusnummer 4 en 5) en worden gedateerd 1700-
1740.

Uit de eerste helft van de achttiende eeuw is een
kelkglas met een zware, tweeledige stam met een

grote knoop boven een kleine knoop (catalogus-
nummer 6)⁶ In beide knopen zit een luchtbel

Van een zware, conische kelk met een balusterstam
met luchtbel is er eveneens maar één gevonden.
De voetrand is omgeslagen. Dit type kelkglas werd
gedurende de gehele 18e eeuw gemaakt (catalogus-
nummer 7)⁷

Drie kelkglazen hebben een massieve stam met
vier geledingen in verschillende variaties. Twee van
deze kelkglazen hebben een trechtervormige kelk,
de derde een klokvormige. De voeten hebben een
omgeslagen rand. In de stam zitten luchtballen. Ze
worden gedateerd in de periode 1700-1725 (cata-
logusnummer 8).

Van vier andere kelkglazen zijn wel stamfragmenten
aanwezig met knopen of delen van knopen, maar
daar is te weinig van bewaard gebleven om een be-
schrijving van te kunnen geven. Ze dateren uit de
achttiende eeuw.

De herkomst van dit soort kelken is niet duidelijk.
Ze kunnen uit Nederland, België, Noord-Frankrijk,
Ierland of Engeland komen. In al deze landen zijn
glasateliers werkzaam geweest waar kelkglazen zijn
vervaardigd. Een herkomst uit Italië, Spanje, Zwe-
den of Noorwegen is in theorie zelfs ook mogelijk.
Zo is in Bourtange (Groningen) een kelkglas uit een
glashut in Nøstetangen (Noorwegen) opgegraven.⁸
Een duidelijk overzicht van welke vormen in welke
landen zijn gemaakt, ontbreekt op dit moment. In
Nederland wordt al snel gezegd dat in Nederland
gevonden of uit overlevering aanwezige achttiende
eeuwse kelkglazen, bokalen en karaffen uit Engeland
komen. Bij nadere beschouwing van de litera-
tuur waaruit dit zou blijken, valt de onderbouwing

voor deze bewering vaak erg tegen. Eigen Neder-
landse productie of een herkomst van dit glaswerk
uit de Zuidelijke Nederlanden (België) is daarente-
gen goed mogelijk.

Uit de kelken werd wijn gedronken. Voor bier ge-
bruikte men ander glaswerk: simpele bekers met
een platte bodem en een rechte, iets uitlopende
wand (catalogusnummer 9). Ze zijn gemaakt van
kalk- of krijtglas. Van deze bekers zijn vier exem-
plaren aangetroffen, allemaal versierd met radgravu-
res. Het zijn allerlei eenvoudige motieven maar bij
elkaar vormt het een ingewikkeld geheel: bladerran-
ken, gekruiste lijnen, cirkels met strepen erin etc. Bij
drie bekers zijn aan de onder- en bovenzijde lenzen
of facetten ingeslepen, bij de vierde alleen aan de
onderzijde. Dit soort bekers komt meestal uit Bohe-
men (Tsjechië), alhoewel ze in de loop van de acht-
tiende eeuw ook elders in Europa zijn gemaakt. In
Bohemen werden ze tussen 1700 en 1775 in grote
aantallen vervaardigd en al of niet versierd naar Ne-
derland geëxporteerd. In Nederland werd een deel
van de niet versierde bekers alsnog van een gravure
voorzien. De meeste bekers werden echter onver-
sierd verkocht. Hoe groot het aandeel onversierde
bekers was, is niet bekend, maar uit het onderzoek
naar de Boheemse bekers van herberg De Visscher
in Vlaardingen werd duidelijk dat daar ongeveer
75% tot 80% van de bekers ongegraveerd was.⁹

Wijn stond op tafel in fraaie karaffen. Fragmenten
van minstens twee exemplaren zijn op de Hogen-
dijk aangetroffen. De ene karaf is gemaakt van
slechts één tot twee millimeter dik loodglas, heeft
een bolle buik met gladde ribben, een slanke, enig-
zins taps uitlopende hals met een rond glasdraad
onder de rand en een vraagtekenvormig oor (cata-
logusnummer 10). Van de andere karaf zijn alleen de-

len van brede, geribbelde ribben bewaard gebleven van een slechte kwaliteit glas. Dit soort karaffen met gladde of geribbelde ribben dateert uit de periode 1650-1725.¹⁰

Een bijzondere glasvondst is een tafelstel bestaande uit een langwerpige, bolle, omgekeerde balustervormige stam waaraan drie schelpvormige bakjes, elk met een gekrulde voetje eronder, waren bevestigd. Aan de bovenzijde van de stam is een geribbelde ring aangebracht waaraan het tafelstel kon worden opgetild *afb. 5* en catalogusnummer 11. De kwaliteit van het glas is bijzonder goed, het is helder en zwaar. Zeer waarschijnlijk is het loodglas. Het werd gebruikt om zout, peper en (Zaanse?) mosterd in te serveren. Omdat het een uniek stuk is, kan weinig worden gezegd over de plaats waar het is vervaardigd maar vanwege de kwaliteit kan het uit Venetië afkomstig zijn. Ook een datering is moeilijk te geven. Vanwege de vondstomstandigheden is het zeker uit de eerste helft van de achttiende eeuw, maar omdat het een zeer fraai voorwerp is, kan het lang in de familie bewaard zijn gebleven en dus al oud geweest zijn toen het in de afvalkuil terecht kwam.

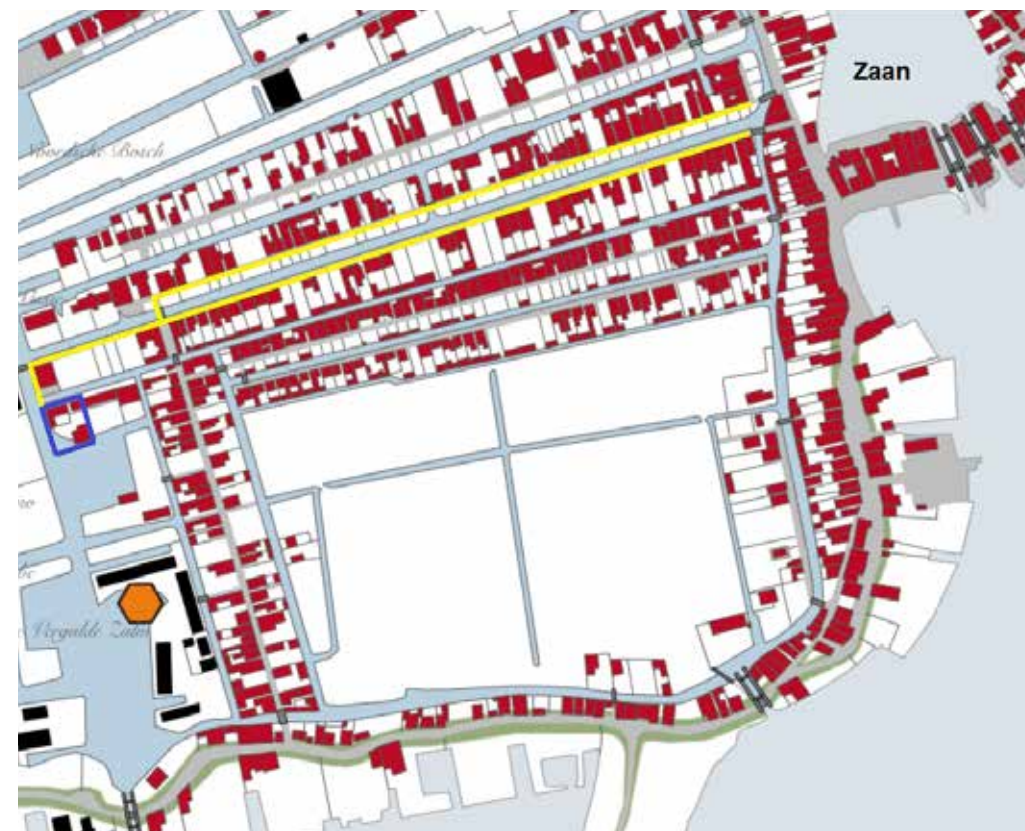
5
Het peper-, zout- en mosterdstel van de Hogendijk (Gemeente Zaanstad, C. Scheffer-Mud).

6
Dit vrij complete borstglas komt van een onbekende vindplaats (zie internetverwijzing). Fragmenten van een soortgelijk exemplaar zijn aan de Hogendijk opgegraven.

Een opmerkelijk stuk drinkgerei is een borstglas, een soort halve, glazen bol met een holle onderkant *afb. 6*. Er zijn een paar fragmenten van gevonden en wel van de holle onderkant waar door de glasblazer een gat in is gemaakt. Aan de zijkant heeft waarschijnlijk een klein zuigmondje van blauw glas gezeten. Een borstglas werd door een jonge moeder onder de kleding direct op de borst gedragen. De tepel stak door het gat in het glas. Moedermelk die uit de tepel lekte, werd opgevangen in het borstglas. Het kindje kon later via het blauwe zuigmondje de moedermelk opdrinken.¹¹ Borstglazen komen

meestal uit rijke contexten. Het glas is maar een millimeter dik en vanwege de breekbaarheid van het dunne glas waren ze niet geschikt voor vrouwen die moesten werken of voor de kinderen moesten zorgen. Maar een dame die op een mooie zonnige middag in een theekoepel aan de Zaan met haar

7
In geel het Zilverpad, het Geldelozepad en het verlengde daarvan, het Middelste Ventje op een kaart uit 1812. Blauw omlijnd het gebied van de opgraving (Gemeente Zaanstad, bewerking P. Kleij).

vriendinnen rustig thee dronk en naar de draaiende molens en de voorbij varende schepen keek, kon een dergelijk borstglas wel dragen. Borstglazen dateren uit de zeventiende tot twintigste eeuw.

De laatste twee glasvondsten zijn twee identieke, driedelige, vraagtekenvormige oren van 6,6 cm lang. Omdat ze identiek zijn, wordt er vanuit gegaan dat ze onderdeel uitmaakten van één voorwerp. Ze

kunnen van een twee-orige karaf zijn, maar ook van een vaas met twee oren. In ieder geval waren ze onderdeel van een bijzondere stuk glaswerk.

De glasvondst van de Vaart

Haaks op de Hogendijk en het vervolg daarvan, de Westzijde, lagen paden naar de molens in het veld. Vanaf het eerste kwart van de 17e eeuw bouwde men langs deze paden huizen om de groeiende Zaanse bevolking te huisvesten. Zo ontstond een voor het Zaanse veengebied kenmerkende verkaveling, de zogenaamde kamstructuur: een dijk die als hoofdweg en doorgaande weg diende, met haaks daarop doodlopende paden. Langs en op de dijk waren, zoals reeds gezegd, de vaak de duurdere

woningen te vinden. Aan de paden, op de drassige, slappe veengrond, stonden de wat minder rijke huizen, alhoewel er ook 'dure' paden waren en langs de dijk 'arme' woningen stonden. Veel paden in West-Zaandam eindigden bij de Vaart, een grote, brede vaarsloot.

Daar waar de Hogendijk overgaat in de Westzijde lagen twee paden: het Zilverpad en het Geldelozepad., die tegenwoordig samen de Gedempte Gracht heten. Het verlengde van het Zilverpad heette het Ventje of Middelste Ventje *afb. 7, gele lijnen*. Ventje betekent vennetje en slaat op een laaggelegen, drassig stuk land. Op de plaats waar het Middelste Ventje en het Geldelozepad doodlopen op de Vaart, is een opgraving geweest naar aanleiding van de bouw van het Inntelhotel *afb. 8*. Hierbij is afval van de bewoners van waarschijnlijk het Middelste Ventje opgegraven, waaronder scherven van glazen voorwerpen *afb. 9*. Van hoeveel huizen het afval afkomstig is, kan niet precies worden gezegd maar naar schatting gaat het om ongeveer vier woningen *afb. 7, blauwe rechthoek*. De naam Geldelozepad suggereert dat hier niet direct de elite van Zaandam woonden terwijl de naam Ventje aangeeft dat de bouwgrond daar van slechte kwaliteit was: slap en drassig. Het Middelste Ventje zal daarom evenmin een geliefde vestigingsplaats van rijke Zaandammers zijn geweest.

Tussen het glas van de Vaart uit de periode 1700-1750 bevinden zich stammen, soms zelf nog met een deel van de kelk en de voet, van zes kelkglazen. De eenvoudigste, uit de periode 1700-1780, heeft een rechte stam waarop een tulpvormige kelk staat (catalogusnummer 12).¹³ Een ander type, uit dezelfde periode heeft een rechte stam die vloeiend overgaat in een trompetvormige kelk. Hiervan zijn drie

8

De opgraving De Vaart vond plaats voorafgaand aan de bouw van het Inntelhotel (zie internetverwijzing).

exemplaren aanwezig. In twee van deze stammen is als versiering een langgerekte luchtbel geblazen, de ander is massief. De enige voet die bewaard is gebleven heeft geen omgeslagen rand (catalogusnummer 13). Een andere kelk uit dezelfde tijd is een variant op de voorgaanden. Hij heeft dezelfde vorm maar in de stam zijn luchtspiraalen aangebracht (catalogusnummer 14).¹⁴ Er is één kelkglas dat geen rechte stam heeft maar een omgekeerde, baluster-vormige stam met onderaan een kleine knoop. In de stam is een luchtbel zichtbaar. De voet is omgeslagen, de kelk ontbreekt. Hij dateert uit de eerste helft van de achttiende eeuw (catalogusnummer 15).¹⁵ Er zijn scherven gevonden van tenminste vier Boheemse bekers van krijtglas (catalogusnummer 16). Het betreft simpele, onversierde exemplaren uit de

9

Het grootste deel van de glasvondst van De Vaart (Gemeente Zaanstad, C. Scheffer-Mud).

periode 1700-1775.¹⁶ Opmerkelijk is een fragment van een glazen kommetje dat vermoedelijk twee oren heeft gehad. Het is versierd met een graving bestaande uit een aantal streepjes, die nogal lijkt op de versiering op Boheemse bekers. Vanwege deze versiering dateert dit bakje misschien uit dezelfde tijd als deze bekers: 1700-1780.¹⁷ De laatste glas-

vondst is bijzonder. Het betreft driekwart van een schaaltje van melkglas dat, gezien de breukranden aan de onderkant, op een voet heeft gestaan. Op de binnenzijde van het schaaltje is met goudverf een vogeltje geschilderd dat op een struik tussen wat bomen zit.

Op de rand zijn in blauwe verf en in goudverf bloemmotieven aangebracht (*afb. 10* en catalogusnummer 17). Dit is waarschijnlijk een zoutschaaltje geweest. Dergelijke zoutschaaltjes waren in de late

17e eeuw vrij duur maar komen in de 18e eeuw vaker voor.¹⁸ Het was in die tijd echter geen goedkoop artikel.

De Hogendijk en de Vaart vergeleken

In totaal komen van de Hogendijk 34 voorwerpen, te weten:

Kelkglazen met Silezische stam	8
Kelkglazen met knopen, balusters etc.	17
Gegraveerde bekers	4
Karaffen	2
Driedelig tafelstel (zout, peper, mosterd)	1
Borstglas	1
Twee-orige karaf of vaas	1
Totaal	34

Van de kelkglazen kan niet worden gezegd of ze tot de duurdere typen behoren. Voor de rest bestaat het glaswerk uit de voor die tijd de wat duurdere of helemaal dure voorwerpen: het tafelstel, het borstglas, de karaffen, de gegraveerde bekers en het twee-orige voorwerp.

Van de Vaart komen in totaal 12 voorwerpen:

Kelkglazen met knopen, balusters etc.	1
Kelkglazen met gladde stam	5
Ongegraveerde bekers	4
Zoutschaal	1
Oorkom	1
Totaal	12

Ook van de kelkglazen van de Vaart kan niet worden gezegd of ze tot de duurdere typen behoren. De ongegraveerde bekers waren in die tijd de goedkoopste bekers die er te krijgen waren, het zoutschaaltje daarentegen was een bijzonder stuk. Van de oorkom is de status onduidelijk, maar gezien de weinig voorkomende vorm en de graving, kan hij ook wel

eens duur zijn geweest. Wordt de vindplaats van de Hogendijk, een dure buurt, vergeleken met die van de Vaart, een armebuurt, dan blijkt het verschil in rijkdom overduidelijk. Van één woning van de Hogendijk komen 34 glazen voorwerpen, van ongeveer vier woningen van de Vaart komen twaalf voorwerpen, wat neerkomt op drie voorwerpen per woning. Van de ene woning van de Hogendijk komen dus meer dan elf keer zoveel glazen voorwerpen dan van één woning van de Vaart.

Van de Hogendijk komen verder, voor zover kan worden vastgesteld, ook de wat duurdere voorwerpen terwijl van de Vaart voornamelijk goedkope voorwerpen afkomstig zijn zoals ongegraveerde bekers, maar toch zeker ook één kostbaarder stuk, het melkglazen zoutschaaltje en mogelijk ook het oorkommetje. De variatie aan voorwerpen binnen de Hogendijk is ook veel groter dan aan de Vaart. Van de Hogendijk komen kelken, bekers, karaffen, het twee-orige voorwerp, een tafelstel en een borstglas. Van de gemiddelde woning van de Vaart komen misschien één of twee kelkglazen, of één kelkglas en een beker, met eventueel een iets opvallender stuk erbij.

Rijk en arm in glas

Uit de twee Zaanse vondstcomplexen kan een indruk worden gekregen wat kenmerkend is voor het glasbezit van een gefortuneerde Zaanse familie in de eerste helft van de achttiende eeuw en wat kenmerkend is voor een minder rijke familie. Opmerkelijk is dat zowel van de Hogendijk als van de Vaart dure voorwerpen komen: aan de Hogendijk het tafelstel, de karaffen, de gegraveerde bekers, het stuk met twee oren en het borstglas en langs de Vaart het melkglazen zoutschaaltje en mogelijk het kommetje met de oren. De aanwezigheid in een

10

Het melkglazen zoutschaaltje met een beschildering van struiken en vogels in blauwe verf en goudverf (Gemeente Zaanstad, C. Scheffer-Mud).

vondstcomplex van één of meer dure voorwerpen kan dus niet worden gebruikt om de rijkdom van de eigenaren van glaswerk vast te stellen want zowel in een rijke context als de Hogendijk als in een arme context als de Vaart komen kostbare stukken voor. Wat wel onderscheidend is, is het aantal glazen voorwerpen dat in een huishouden voorkomt. De familie aan de Hogendijk bezat tientallen glazen voorwerpen, een familie aan de Vaart slechts enkele. Ook de variatie aan voorwerpen zegt iets over de rijkdom van een familie: op de Hogendijk is de variatie veel groter dan aan de Vaart. Daarnaast is

de hoeveelheid dure voorwerpen bepalend. De ene woning aan de Hogendijk heeft veel meer dure voorwerpen opgeleverd dan één woning van de Vaart. Van de Hogendijk komen negen dure voorwerpen (vier gegraveerde bekers, twee karaffen, het twee-orige voorwerp, een tafelstel en een borstglas) terwijl van één huis aan de Vaart statistisch gezien maar een half duur voorwerp komt. In feite komen van die ene woning aan de Hogendijk meer dure voorwerpen dan van alle woningen langs de Vaart bij elkaar.

De status van kelkglazen

Zoals opgemerkt kan van de kelkglazen niet worden gezegd of ze tot de duurdere typen behoren. De beide onderzoeken ik Zaanse geven hier nu enig inzicht in. Uit de rijke woning aan de Hogendijk ko-

men kelken met Silezische stammen terwijl kelken met gladde stammen daar ontbreken. Bij de armere woningen aan de Vaart is het precies andersom: kelken met Silezische stammen ontbreken terwijl kelken met gladde stammen daar juist sterk overheersen.

Dit lijkt erop te wijzen dat in de eerste helft van de achttiende eeuw de kelken met de Silezische stammen de dure glazen waren en kelken met gladde stammen, zelfs die met luchtslingers erin, de goedkopere. Kelken met stammen met knopen en balusters komen in zowel de rijke woning als in de arme woningen voor, alhoewel het aantal van dit soort kelken in de rijke woning veel groter is.

Conclusie

De twee in Zaandam opgegraven vondstcomplexen uit de eerste helft van de achttiende eeuw, de Hogendijk en de Vaart, geven inzicht in het glasbezit van de Zaanse elite en het gewone volk in die periode. Zowel bij de Hogendijk als bij de Vaart zijn dure glazenvoorwerpen opgegraven. De aanwezigheid van een enkel kostbaar stuk zegt daarom niets over de rijkdom van de eigenaar. Het is vooral de hoeveelheid glazen voorwerpen en het aantal dure voorwerpen dat aangeeft of een vondstcomplex uit een rijke of arme context komt.

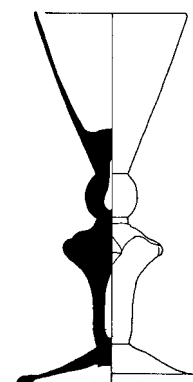
Uit onderzoek in Zaandam lijkt ook naar voren te komen dat de kelken met Silezische stammen tot de dure keltglazen behoren en de kelken met gladde stammen, zelfs als daar een luchtslinger in zit, tot de goedkopere.

Catalogus

Het glas van de Hogendijk en de Vaart wordt beschreven volgens het zogenaamde 'Deventersysteem', een in de archeologie veel gebruikt classificatiesysteem voor Laat- en Post-middeleeuws aardewerk en glas (zie Clevis en Kottman 1989, blz.77). Alle afbeeldingen zijn 1:4 tenzij anders vermeld. De cijfers in de catalogus staan voor de volgende zaken:

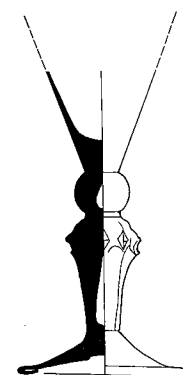
- 1 Inventarisnummer
- 2 Typencode.
Dit is de code die het voorwerp in het Deventersysteem heeft.
Met deze code kan een voorwerp op eenvoudige en ondubbelzinnige wijze worden vergeleken met soortgelijke voorwerpen uit andere vondstcomplexen.
- 3 Datering.
Dit is de datering van de periode waarin het voorwerp is vervaardigd en in gebruik was.
- 4 Maximale diameter zonder de voet, oren, tuiten, bakjes etc./ maximale hoogte met voet maar zonder oren, tuiten etc./ maximale diameter voet)
- 5a Glassoort
- 5b Kleur
- 5c Versiering
- 6a Bodem
- 6b Oor
- 6c Fabricage wijze
- 7 Functie/naam
- 8 Productiecentrum
- 9 Literatuur

Hogendijk

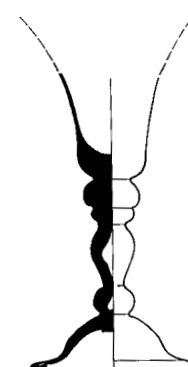
- 1 897007
- 2 gl-kel-3
- 3 1700-1725
- 4 6,0/14,3/7,0
- 5a loodglas
- 5b kleurloos
- 5c vierkantige balusterstam met knoop, diamantpunten en luchtbellen
- 6a omgeslagen rand en pontilmerk
- 6c handmatig vervaardigd
- 7 keltglas
- 8 Nederland, België, Duitsland, Engeland?
- 9 Clevis en Kottman 1989, blz. 138, cat. 50-10-29

1

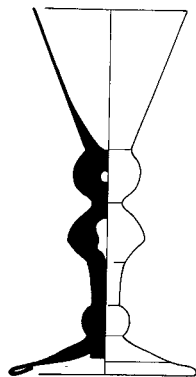
- 1 8970137
- 2 gl-kel-6
- 3 1700-1725
- 4 -/-/6,9
- 5a loodglas
- 5b kleurloos
- 5c achtkantige balusterstam met knoop, diamantpunten en luchtbellen
- 6a omgeslagen rand en pontilmerk
- 6c handmatig vervaardigd
- 7 keltglas
- 8 Nederland, België, Duitsland, Engeland?
- 9 Clevis en Kottman 1989, blz. 138, cat. 50-10-29

2

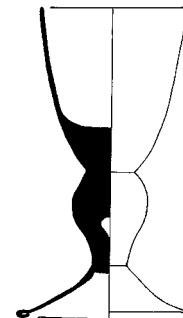
- 1 897018
- 2 gl-kel-5
- 3 1700-1750
- 4 -/-/5,9
- 5a krijtglas
- 5b kleurloos
- 5c balustervormige stam met knopen en luchtbellen
- 6a koepelvormig met omgeslagen rand en pontilmerk
- 6c handmatig vervaardigd
- 7 keltglas
- 8 Nederland, België, Duitsland, Engeland?
- 9 Clevis en Kottman 1989, blz. 138, cat. 50-10-34

3

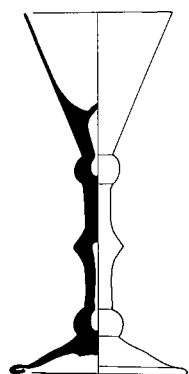
- 1 897046
- 2 gl-keel-7
- 3 1700-1750
- 4 5,8/13,3/6,7
- 5a glas
- 5b kleurloos
- 5c stam met baluster, twee knopen en luchtballen
- 6a omgeslagen rand en pontilmerk
- 6c handmatig vervaardigd
- 7 kelkglas
- 8 Nederland, België, Duitsland, Engeland?
- 9 Clevis en Kottman 1989, blz. 139, cat. 50-10-181, Kottman 1999, blz. 1000, cat. 209.

4

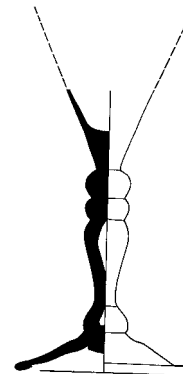
- 1 897017
- 2 gl-keel-28
- 3 1700-1800
- 4 5,9/12,7/6,9
- 5a glas
- 5b kleurloos
- 5c zware balusterstam met luchtbel6a. omgeslagen rand en pontilmerk
- 6c handmatig vervaardigd
- 7 kelkglas
- 8 Nederland, België, Duitsland, Engeland?
- 9 Kottman 1999, blz. 1007, cat. 236.

7

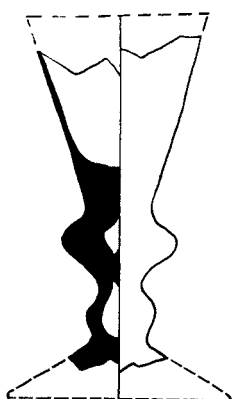
- 1 897020
- 2 gl-keel-7
- 3 1700-1750
- 4 ,3/15,0/7,1
- 5a glas
- 5b kleurloos
- 5c stam met schijf, twee knopen en luchtballen
- 6a omgeslagen rand en pontilmerk
- 6c handmatig vervaardigd
- 7 kelkglas
- 8 Nederland, België, Duitsland, Engeland?
- 9 Clevis en Kottman 1989, blz. 139, cat. 50-10-181, Kottman 1999, blz. 1000, cat. 209.

5

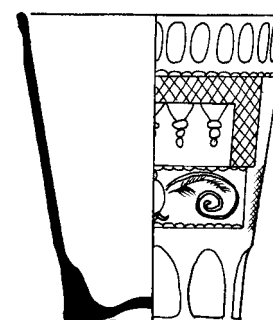
- 1 897025
- 2 gl-keel-91
- 3 1700-1725
- 4 -/-/6,8
- 5a glas
- 5b kleurloos
- 5c balusterstam met drie knopen en luchtballen
- 6a omgeslagen rand en pontilmerk
- 6c handmatig vervaardigd
- 7 kelkglas
- 8 Nederland, België, Duitsland, Engeland?
- 9 Clevis en Kottman 1989, blz. 139, cat. 50-10-183

8

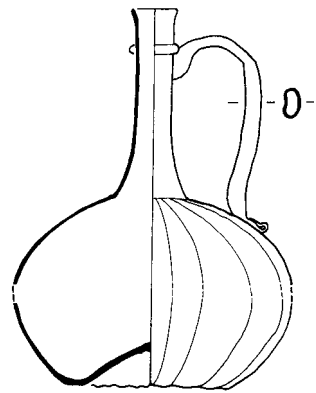
- 1 897016
- 2 gl-keel-8
- 3 1700-1750
- 4 -/-/-
- 5a glas
- 5b kleurloos
- 5c stam met twee knopen en luchtballen
- 6c handmatig vervaardigd
- 7 kelkglas
- 8 Nederland, België, Duitsland, Engeland?
- 9 Clevis en Kottman 1989, blz. 139, cat. 50-10-182, Kottman 1999, blz. 1000-1001, cat. 210-213 en Scheffer-Mud 2008, blz. 22.

6

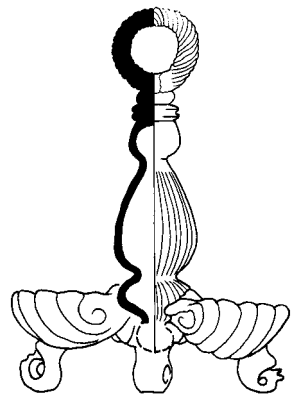
- 1 8970023
- 2 gl-bek-6d
- 3 1700-1775
- 4 8,5/9,5/5,4
- 5a krijtglas
- 5b kleurloos
- 5c ingeslepen facetten onder en boven, geometrische motieven, bladranken
- 6a hol standvlak met weggeslepen pontilmerk
- 6c in vorm geblazen
- 7 beker
- 8 Bohemen?
- 9 Kottman 1999, blz. 941- 945, cat. 9-25

9

- 1 897032
- 2 gl-fle-198
- 3 1650-1725
- 4 12,8/-/7,0
- 5a loodglas
- 5b kleurloos
- 5c vijftien opgelegde verticale, gladde ribben op de buik
- 6a opgestoken bodem met pontilmerk
- 6b vraagtekenvormig, hol oor
- 6c handmatig vervaardigd
- 7 karaf
- 8 Nederland, België, Duitsland, Engeland?
- 9 Ritsema van Eck en Zeilstra-Zweens 1993, blz. 191, afb. 304 en Scheffer-Mud, 2007, blz. 78 en 194, cat. 5.

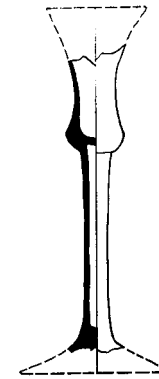
10

- 1 897031
- 2 gl-stel
- 3 1650-1750
- 4 3,5/16,9/-
- 5a loodglas
- 5b kleurloos
- 5c drie schelpvormige bakjes aan een geribbelde, holle balusterstam met daarop een geribbelde ring
- 6a gekruld pootje onder elk bakje
- 6b ring bovenop de stam
- 6c handmatig vervaardigd
- 7 peper-, zout- en mosterdstel
- 8 Italië?

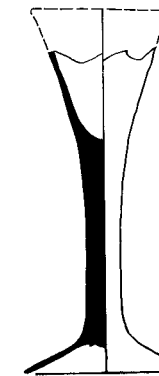
11

Vaart

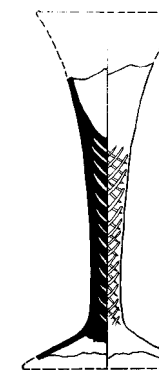
- 1 gl-009
- 2 gl-keel-1
- 3 1700-1780
- 4 -/-/
- 5a glas
- 5b kleurloos
- 5c stam met lange luchtbel
- 6a pontilmerk
- 6c handmatig vervaardigd
- 7 kelkglas
- 8 Nederland, België, Duitsland, Engeland?
- 9 Kottman 1989, blz. 137, cat. 50-10-19, Kottman 1999, blz. 996, cat. 192-193 en Scheffer-Mud 2008, blz. 22.

12

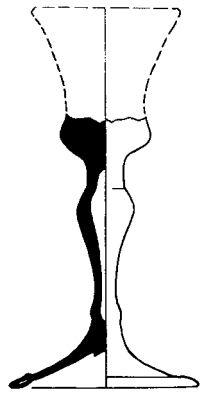
- 1 gl-004
- 2 gl-keel-2
- 3 1700-1780
- 4 -/-/7,1
- 5a glas
- 5b kleurloos
- 5c massieve stam
- 6a pontilmerk
- 6c handmatig vervaardigd
- 7 kelkglas
- 8 Nederland, België, Duitsland, Engeland?
- 9 Kottman 1989, blz. 137, cat. 50-10-23, Kottman 1999, blz. 997-998, cat. 196-199 en Scheffer-Mud 2008, blz. 22.

13

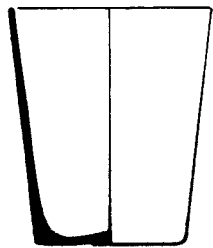
- 1 gl-005
- 2 gl-keel-2
- 3 1700-1780
- 4 -/-/
- 5a glas
- 5b kleurloos
- 5c stam met luchtslingers
- 6a pontilmerk
- 6c handmatig vervaardigd
- 7 kelkglas
- 8 Nederland, België, Duitsland, Engeland?
- 9 Kottman 1999, blz. 996, cat. 194 en Scheffer-Mud 2008, blz. 22.

14

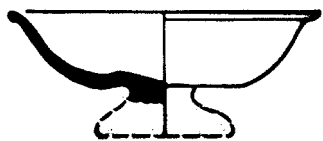
- 1 gl-009
- 2 gl-keel-8
- 3 1700-1750
- 4 -/-/7,4
- 5a glas
- 5b kleurloos
- 5c omgekeerde, balustervormige stam met onderaan een kleine knoop
- 6a omgeslagen rand en pontilmerk
- 6c handmatig vervaardigd
- 7 kelkglas
- 8 Nederland, België, Duitsland, Engeland?
- 9 Kottman 1989, blz. 139, cat. 50-10182, Kottman 1999, blz. 1001, cat. 211-213 en Scheffer-Mud 2008, blz. 22.

15

- 1 gl-00XX
- 2 gl-bek-6a
- 3 1700-1775
- 4 7,8/8,8/5,6
- 5a krijtglas
- 5b kleurloos
- 6a hol standvlak met weggeslepen pontilmerk
- 6c in vorm geblazen
- 7 beker
- 8 Bohemen?
- 9 Kottman 1999, blz. 941- 945, cat. 9-25

16

- 1
- 2 gl-zou -
- 3 1675-1775
- 4 8,8/-/-
- 5a melkglas
- 5b wit
- 5c beschildering van een landschap met vogels in blauw en goud omringd door bloemmotieven
- 6a pontilmerk
- 6c handmatig vervaardigd
- 7 zoutschaal
- 8 Nederland, België, Duitsland, Engeland?
- 9 Henkes 1994, blz. 275, afb. 57.3

17

Literatuur

- Clevis, H. en J. Kottman, 1989: *Weggegooid en teruggevonden: aardewerk en glas uit Deventer vondstcomplexen 1375 – 1750*, Kampen.
- Dautzenberg, S., P. Floore en B. Kist, *Zaanse scheepsbouw. Opgravingen aan de Hogendijk te Zaandam. De resultaten van de opgravingscampagnes van 1998 en 1999* (intern rapport) (Zaandijk 2001).
- Henkes, H. E. en G. H. Stam, 1993: 'Glas' in J. J. Lenting, H. van Gangelen en H. van Westing, *Schans op de grens. Bourtan-ger bodenvondsten 1580-1850*, Sellingeren, blz. 351-403.
- Henkes, H. E., 1994: *Glas zonder glans: vijf eeuwen gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen, 1300 – 1800. Rotterdam Papers 9*, Rotterdam.
- Henkes, H. E. en C. Laan, 2000: 'Zeventiende- en achttiende eeuws 'Boheems' glaswerk uit Nederlandse en Vlaamse bodem. Een onderzoek naar gravingen op alledaags gebruiksglas' in D. Kicken, A. M. Koldewij en J. R. ter Molen, *Gevonden voorwerpen. Opstellen over middeleeuwse archeologie voor H.J.E. van Beuningen*, Rotterdam.
- Kottman, J., 1999: 'Glas' in: M. Bartels, *Steden in scherven 2. Catalogus. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*, Amersfoort/Zwolle 1999, blz. 939-1020.
- Ritsema van Eck, P. C. en H. M. Zeilstra-Zweens, 1993: *Glass in the Rijksmuseum, volume 1*, Amsterdam.
- Scheffer-Mud, C., 2008: 'Glas' in: Waldus, W. B. en S. Ostkamp, *Zaandam Rustenburg/De Vaart. Een Archeologische Op-graving, ADC Rapport 1004*, Amersfoort, blz. 20-25.
- Waldus, W. B. en S. Ostkamp, 2008: 'Zaandam, Rustenburg/De Vaart. Een archeologische opgraving, in: *ADC rapport 1004*, Amersfoort.

Noten

- 1 Dautzenberg, Floore en Kist 2001 en Waldus en Ostkamp 2008.
- 2 Spoor 197 uit onderzoek Hogendijk II.
- 3 Clevis en Kottman 1989, blz. 138, cat. 50-10-29.
- 4 Clevis en Kottman 1989, blz. 138, cat. 50-10-34
- 5 Clevis en Kottman 1989, blz. 139, cat. 50-10-181, Kottman 1999, blz. 1000, cat. 209.
- 6 Clevis en Kottman 1989, blz. 139, cat. 50-10-182, Kottman 1999, blz. 1000-1001, cat. 210-213 en Scheffer-Mud 2008, blz. 22.
- 7 Kottman 1999, blz. 1007, cat. 236.
- 8 Henkes en Stam, blz. 359.
- 9 Henkes en Laan 2000, blz. 187 – 205, Kottman 1999, blz. 941- 945, cat. 9-25.
- 10 Ritsema van Eck en Zeilstra-Zweens 1993, blz. 191, afb. 304 en Scheffer-Mud, 2007, blz. 78 en 194, cat. 5.
- 11 Henkes 1994, blz. 335, afb. 66.32 en 66.33
- 12 Nu vormen deze samen de Gedempte Gracht.
- 13 Kottman 1989, blz. 137, cat. 50-10-19, Kottman 1999, blz. 996, cat. 192 -193 en Scheffer-Mud 2008, blz. 22.
- 14 Kottman 1989, blz. 137, cat. 50-10-23, Kottman 1999, blz. 996-998, cat. 194 -199 en Scheffer-Mud 2008, blz. 22.
- 15 Kottman 1989, blz. 139, cat. 50-10182, Kottman 1999, blz. 1001, cat. 211-213 en Scheffer-Mud 2008, blz. 22.
- 16 Kottman 1999, blz. 941- 945, cat. 9-25.
- 17 Henkes 1994, blz. 276, afb. 57.5.
- 18 Persoonlijke mededeling J. Kottman, glasspecialist van de voormalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Internet

- <http://www.marktplaats.nl/a/antiek-en-kunst/antiek-glas-en-kristal/m1110244565-borstglas-zeldzaam-antiek-glas-bodemvondst-1725-451.html?c=8c285449651fa109c354bbabe740c1b&previousPage=lr&pos=1>
- http://www.wam-architecten.nl/projecten/06293_Intell_Hotel_Zaandam.php?english

*Een bijdrage aan de discussie over de
herkomst van loodglazen*

Loodglas in Nederland in de achttiende eeuw

Inleiding

Aan tafel wordt eerst op de gezondheid van de heer en vrouw des huizes gedronken en vervolgens op die van alle disgenoten, de afwezige vrienden familieleden en maîtresses, op de voorspoed van de republiek, op het succes van de handel en als de republiek in oorlog is, op de krijgsverrichtingen. Deze wensen eindigen met een dronk op de vriendschap (...)' Deze Nederlandse drinkgewoontes werden beschreven door de Franse schrijver en filosoof Denis Diderot (1713-1784) die de Nederlanden gedurende enkele maanden bezocht in 1773 en 1774.¹ Voor het uitbrengen van al deze dronken werden in de achttiende eeuw in Nederland glazen gegraveerd. Op de glazen staat vaak een afbeelding met een bijpassende inscriptie, de toast. Ook vele andere thema's komen voor op glazen die tijdens de Nederlandse drinkrituelen gebruikt werden. De graveurs kozen voor deze gelegenhedsglazen zowel sodaglazen als loodglazen. Sodaglas bestaat uit zand, kalk en soda. Bij loodglas wordt daar ook loodoxide aan toegevoegd waardoor het glas vrijwel kleurloos wordt. Over de gegraveerde loodglazen gaat dit artikel.

Anna Laméris

Men is het erover eens dat deze gelegenhedsglazen van loodglas in Nederland werden gegraveerd. Het zou dan voor de hand liggen dat ook de glazen in Nederland werden gemaakt. Het is echter opvallend dat in de literatuur Engeland meestal als productiecentrum wordt genoemd en een enkele keer Nederland of de Zuidelijke Nederlanden, het huidige België.²

In de achttiende eeuw werd de term 'Engels glas' gebruikt in Nederland. Bijvoorbeeld in een advertentie die in de *Amsterdamsche Courant* in 1767 werd geplaatst door de bekende in Erfurt (Duitsland) geboren en in Amsterdam werkende radgraveur Jacob Sang (circa 1720–1786). Hij schrijft 'in de Engelse Glaswinkel' wanneer hij zijn zaak in de Amsterdamse Hartestraat aanduidt. Sang graveerde bijna alleen loodglazen.³ Het is natuurlijk mogelijk dat met 'Engels glas', glas wordt aangeduid dat in Engeland is gemaakt, maar het kan ook goed verwijzen naar het materiaal waarvan het glas werd geblazen of een bepaald model dat oorspronkelijk

1

Glas van het 'Utrechtse model' met diamantlijngravure van het wapen van de stad Utrecht. Toegeschreven aan Thomas van Borckelo, gedateerd 1731. H: 15,7 cm. Collectie Frides Laméris 2016. Foto: Ferry Herrebrugh.

uit Engeland kwam. Dus waar werden deze glazen gemaakt? Hierover wordt de laatste jaren veel gediscussieerd.⁴

Dit onderzoek is een nieuwe bijdrage aan deze discussie en mogelijk een stap in de richting van de oplossing. Het is duidelijk dat de herkomst van de glazen onzeker is. Volgens verschillende auteurs gaat het niet goed met de Nederlandse glasindustrie in de achttiende eeuw en worden er vrijwel alleen nog flessen, vensterglas en spiegels geproduceerd en nauwelijks drinkglazen. De productie van glas in Engeland wordt als één van de belangrijkste

oorzaken van de teloorgang van het Nederlandse glas genoemd.

Al in 1771 schrijft Le Francq van Berckhey hierover: 'Ook is het met de Glasblaaskonst in 't geheel niet veel beter in ons Land gesteld; dezelve is op verre na niet meer in dien ouden bloei hier te Lande. Het voornaamste, dat 'er nog merkelyk van geoëffend word in Holland; is het blaazen van allerlei zwaar grof groen Glas: 't zy Wyn-flessen, Kelder-flessen, Distilleerflessen en dergelyken; in 's Hertogenbosch evenwel, om dit niet te verzwigen, word nog veel uitmuntend goed wit Glas geblaazen. Wat nu de reden van dit verval zy, weet ik niet; of het jaloersche Engeland, dat tog onze beste Fabrieken ontzenuwt, er een gevoelige neep aan gegeven hebbe, dan of het vertier van Boheemsche Glazen 'er oorzaak van zy, of dat onze Glasblazers zelfen verflaauwd zyn, in het voortzetten van dier Konst, dan of men andere oorzaken van dit verval te berde kunne brengen'.⁵

In zijn proefschrift *Das Glas (...)* uit 1923 schrijft Fer-rand W. Hudig dat de uitvinding van het heldere loodglas en de daaropvolgende grote bloei van de Engelse glasindustrie de productie van de Nederlands glas enorm heeft beïnvloed, onder andere door de invoer van Engels glas. Hij schrijft 'In engem Zusammenhang mit der Einfuhr aus England stand der Verfall der inländischen Glasbläsereien' en verwijst hierbij ook naar Le Francq van Berkhey. Volgens Hudig kwamen bovendien veel Engelse glasblazers in Nederland werken. Hij benoemt de glasblazerijen die er volgens hem in de achttiende eeuw in Nederland waren en –voor zover mogelijk– wat zij produceerden. Volgens Hudig werden in de achttiende eeuw weinig drinkglazen in Nederland geproduceerd, veel minder dan in de zeventiende

eeuw.⁶ Hij benoemt slechts vier glashuizen. De eerste werd opgericht in 1739 in de Diemermeer, vlakbij Amsterdam.⁷ Volgens Hudig werd er mogelijk (maar waarschijnlijk niet) loodglas gemaakt in Middelburg van circa 1725 tot minstens 1783.⁸ Al in 1740 namen de eigenaren van het glashuis in de Diemermeer het glashuis in Middelburg over. Ook zou er in Amsterdam een glashut zijn aan de Wittenburgergracht waar flessen en drinkglazen werden gemaakt.⁹

Alleen de glasblazerij in Den Bosch komt in verschillende artikelen steeds terug als plek waar wel luxe drinkglas zou zijn gemaakt. Zoals hierboven geciteerd, noemt Le Francq van Berhey 's-Hertogenbosch al expliciet als plek waar 'uitmuntend goed wit glas' wordt geblazen.¹⁰ Bij een beschrijving van de voorraden wordt in 1723 loodwit genoemd.¹¹ Dit is een ingrediënt voor loodglas.¹² Er zijn drinkglazen en gedekselde coupes van loodglas bewaard gebleven waarvan men vermoedt dat ze in 's-Hertogenbosch werden gemaakt. Dit is echter niet met zekerheid bekend.¹³ Een glas dat in Den Bosch moet zijn geblazen, zoals blijkt uit de tekst die met diamant op de kelk is geschreven 'Dit Glas heb ik / Selfs Geblaase in / S Bosch Den 20e / September 1780 / Fect. HVEck', is gemaakt van loodglas.¹⁴

Peter Francis schreef al in 2000 dat een deel van het onderzoek naar het maken van loodglas dat in Engeland zo beroemd werd, in Nederland, van 1665 tot circa 1670 eeuw te Nijmegen heeft plaatsgevonden.¹⁵ Eén van de drie glasblazers die daar werkten was John Baptista da Costa, Master of Barremont, die volgens Francis 'introduced lead glass to England in 1673'.¹⁶ Peter Klein schrijft dat er in de zeventiende eeuw in de Goudse glasmakerij grote hoeveelheden loodwit werden gebruikt wat

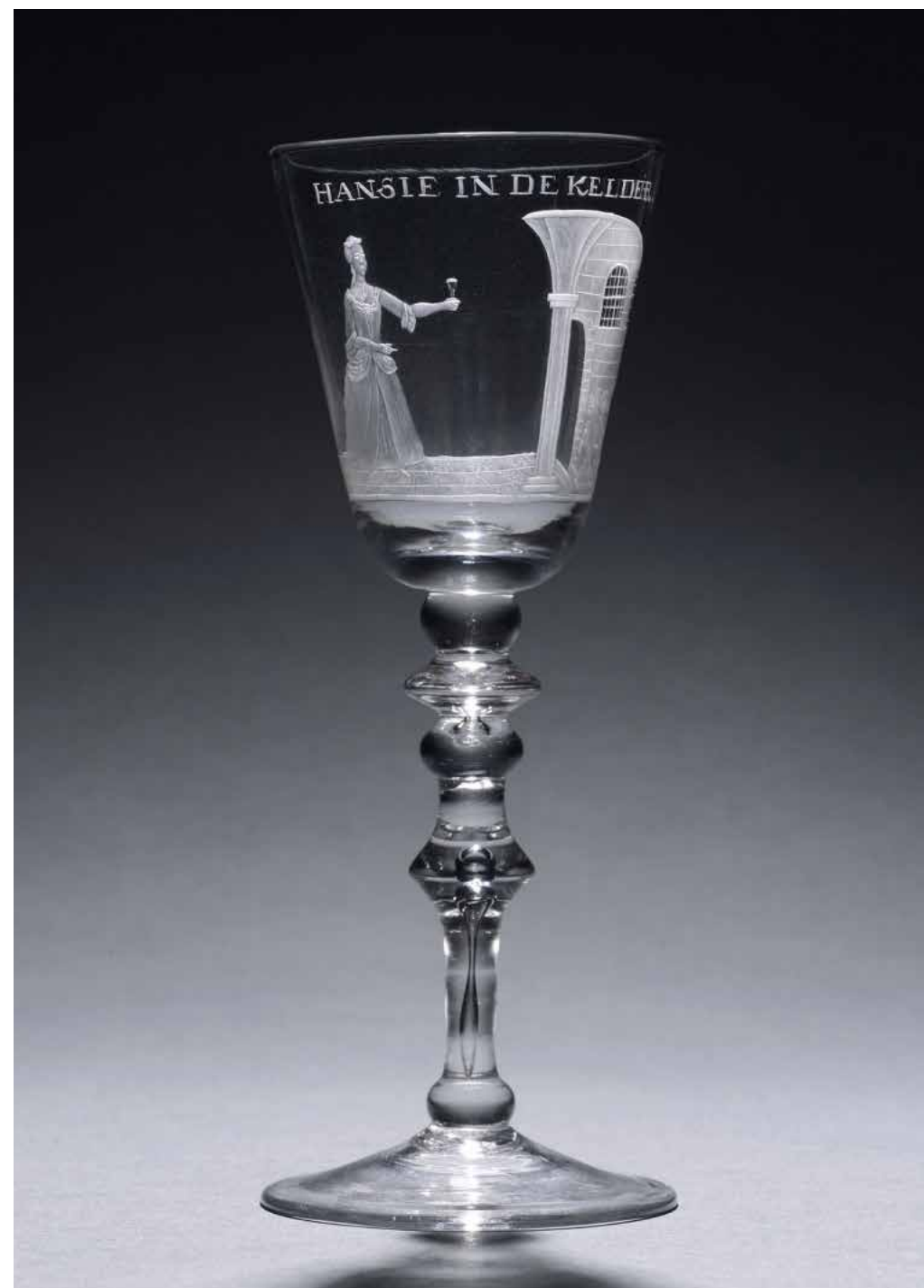
erop zou wijzen dat men wist hoe loodglas werd gemaakt. Volgens hem hebben bovendien de vele Engelse glasblazers die in de achttiende eeuw in Nederland kwamen werken, hier de Engelse manier van werken geïntroduceerd.¹⁷ Lood was één van de bestanddelen die werden aangetroffen in scherven van fabrieksfal van een glashuis in Groningen dat glas produceerde tussen 1687 en 1698.¹⁸

Er is weinig bekend over de glashuizen in Nederland in de achttiende eeuw. We weten niet wat voor glazen ze maakten en ook niet wat voor soort glas werd gebruikt. Toch bestaat het vermoeden dat er ook loodglas werd gemaakt in Nederland omdat er, zoals hiervoor beschreven, loodwit werd gebruikt, ook omdat er vele Engelse glasblazers in Nederland werkten en omdat een aantal advertenties hierop wijst. In 1739 belooft een glashuis in een advertentie in de *Amsterdamsche Courant* dat 'in de Diemermeer werd gefabriceert alle soorten van Drinkglazen, (...) in qualiteyt het Engelsche Glas ver overtreffende (...)'.¹⁹ Maar wat vertellen de glazen zelf? Met hun gravures, inscripties en signaturen vormen de glazen zelf natuurlijk ook een interessante bron. Veel glazen tonen niet een algemene gravure zoals de dronk op de vriendschap of het vaderland maar bijvoorbeeld een toast op de stad Rotterdam of Utrecht of twee wapens van een echtpaar waarvan bekend is waar ze woonden.

Ook zijn er glazen gesigeneerd door graveurs waarvan de woonplaats bekend is. Door deze gelegenhedsglazen te bestuderen, hun betekenis te onderzoeken en de verschillende graveurs te iden-

2

Glas van het 'Rotterdamse model' met een radgravure van 'Hansje in de kelder'. H: 18,3 cm. Collectie Frides Laméris 2016. Foto: Ferry Herrebrugh.

3

Glas 'model Amsterdam III' met een radgravure van een gedicht voor het het Amsterdamse echtpaar Van de Stadt. H: 19,9 cm. Collectie Frides Laméris 2016. Foto: Ferry Herrebrugh.

tificeren, werd het duidelijk dat bepaalde modellen vaker in specifieke steden voorkomen. Omdat dit waardevol zou kunnen zijn in verband met hun herkomst, besloot ik de frequentie te analyseren van hoe vaak sommige glazen met een bepaalde context voorkwamen.

Mochten bepaalde modellen drinkglazen veel of zelfs alleen met een bepaalde stad in relatie gebracht kunnen worden dan zou dit interessante informatie opleveren. Het zou kunnen betekenen dat dat type glas speciaal voor die stad werd besteld of

misschien wel in of in de buurt van die stad werd gemaakt.

Reino Liefkes beschrijft iets vergelijkbaars in de catalogus van de collectie glas in het Dordrecht's Museum Simon van Gijn.²⁰ Liefkes noemt zeven glazen van hetzelfde model gegraveerd door Hendrik Scholting (1700–1780) en drie van gelijke vorm door twee andere graveurs uit Dordrecht. Mogelijk werden de glazen gemaakt in Dordrecht, maar Liefkes vond hiervoor geen bewijs.

Drie verschillende modellen van drinkglazen zullen hier worden besproken. De gravures van ieder model vallen in drie verschillende categorieën. De methode die werd toegepast illustreer ik hier met een model glas dat veel in Utrecht lijkt voor te komen afb. 1. De eerste categorie bevat gravures die op de een of andere manier met deze stad te maken hebben, zoals het wapen van Utrecht, een afbeelding gegraveerd door een Utrechtse graveur, of een oude Utrechtse herkomst. De tweede groep bestaat uit 'neutrale' gravures die niet met een bepaalde stad te maken hebben maar bijvoorbeeld een dronk op de handel verbeelden of een toast op de liefde, vriendschap, geboorte et cetera. De derde 'negatieve' categorie bevat glazen met gravures die te maken hebben met een andere stad dan Utrecht.

De drie modellen van glazen met Nederlandse gravure die voor dit artikel werden gekozen, komen vaak voor. Door de gravures lijkt één model verband te hebben met de stad Utrecht, een ander model glas met de Rotterdam en het derde model lijkt vaker gebruikt te zijn in Amsterdam.²¹

Utrecht

Bij het analyseren van het voorkomen van een bepaald model drinkglas kwam de stad Utrecht duide-

lijk naar voren. Deze glazen hebben een trechtervormige, aan de onderzijde afgeronde kelk met een halve knop tegen de bodem van de kelk. De stam is een achzijdige zogenaamde 'Silezische stam' ook wel een 'panel-moulded stem' genoemd²² versierd met pyramide-vormige decoraties op de schouder. Het glas heeft een licht conische voet met omgeslagen rand. De halve knoop tussen kelk en stam is opmerkelijk evenals de afwezigheid van de gebruikelijke basisknoop tussen stam en voet. De hoogte van deze glazen varieert tussen circa 15,5 cm. en 20 cm. afb. 1.

Er werden veertig glazen van dit model onderzocht. Twintig van deze glazen zijn gedecoreerd met een gravure die met Utrecht te maken heeft. Sommige glazen vertonen het wapen van de stad Utrecht. Negen bokalen van deze groep, allemaal met een diamantlijngravure, worden toegeschreven aan de Utrechtse graveur Thomas van Borckelo (?–1765).²³ Andere glazen hebben een oude Utrechtse herkomst en maken bijvoorbeeld deel uit van een oud Utrechts weeshuis. Zestien gravures op de glazen zijn 'neutraal' en verwijzen niet naar een specifieke stad of een gebied. Ze zijn gedecoreerd met gravures als de Oud Testamentische David en Jonathan als symbool voor de vriendschap, zeilschepen, de Vrijheid en meer. Vier glazen in deze groep hebben een verband met een andere stad, namelijk Amsterdam (zie tabel 1).

Twee glazen van het 'Utrechtse model' zijn gedateerd, respectievelijk 1729 en 1731. Een ander glas is een archeologische vondst in de stad Utrecht en komt uit een bodemlaag die in het laatste kwart van de zeventiende en het eerste kwart van de achttiende eeuw wordt gedateerd. De negen glazen toegeschreven aan Van Borckelo dateren van voor 1765,

het jaar waarin hij stierf. Samengevat, van de veertig glazen die werden bestudeerd hebben twintig een verband met Utrecht, zestien zijn neutraal en vier hebben met Amsterdam te maken. Het glas kan dus zeker geassocieerd worden met Utrecht.

Rotterdam

Het glas dat meer in Rotterdam lijkt voor te komen heeft een trechtervormige, aan de onderzijde afgeronde kelk. De stam bestaat uit een afgeplatte knoop tussen twee kleine ronde knopen boven een zich langzaam verbredende hoekige knoop met een lang versmallend deel aan de onderzijde en een basisknoop. De voet is licht conisch en heeft een omgeslagen rand. De hoogte van de glazen varieert tussen 17 cm en 23,5 cm. afb. 2.

Onderzoek in de beschikbare literatuur leverde 42 glazen van dit model op waarvan er negentien met Rotterdam te maken lijken te hebben. Hiervan werden er in 1721 negen besteld in de Rotterdamse glaswinkel van Johannes Mattheus Kieseling (1691–1735). Kieseling werd geboren in Gotha (Duitsland) en werkte in Rotterdam vanaf 1717 waar hij overleed in 1735.²⁴ Andere glazen zijn gedecoreerd met een Rotterdams onderwerp, zoals de VOC kamer van Rotterdam of het wapen van Rotterdam gehouden door de beschermheiligen van het Rotterdamse chirurgijngilde. Sommige gravures worden toegeschreven aan een anonieme Rotterdamse radgraveur.²⁵

De tweede groep bestaat uit 22 glazen met onderwerpen die niet met een bepaalde stad te maken hebben. Vijf van deze glazen behoren tot de eigendommen van De Overwaard, het waterschap dat de negen glazen bij Kieseling bestelde en hebben dus toch een Rotterdamse context. Opmerkelijk is bovendien dat drie andere glazen van de groep in

1928 aan een museum werden geschonken door een Rotterdamse verzamelaar. Bovendien tonen veel gravures van de groep gelijkenis met de gravures van Kieseling. Slechts één glas behoort tot de derde categorie, van de glazen die een verband hebben met een andere stad. Op dit glas is een radgravure te zien van het wapen van Tholen (zie tabel 2). Los van de Kieseling groep die werd gegraveerd in 1721, zijn er twee glazen gedateerd respectievelijk 1724 en 1733.

Concluderend: negentien glazen hebben een verband met Rotterdam, 22 glazen hebben niet een duidelijke band met een stad. Maar door hun herkomst zijn vijf hiervan misschien wel met Rotterdam verbonden. Slechts één glas toont een onderwerp met een andere stad dan Rotterdam, namelijk Tholen. Dus ook hier zien we een opmerkelijk resultaat.

Amsterdam

Drie verschillende modellen glas voorzien van gravures met een Amsterdamse context werden bestudeerd. Omdat dit onderzoek zoveel data opleverde zal hier maar één model worden besproken.

Het model 'Amsterdam III' heeft een aan de onderzijde afgeronde kelk boven een tweedelige stam: twee knopen van ongeveer dezelfde maat boven een omgekeerde verlengde baluster en een basis-knoop. Het bovenste deel is gedecoreerd met rijen van luchtballen of luchtslingers. Dit deel is ongeveer even groot of een beetje kleiner dan het onderste deel. De omgekeerde baluster is doorgaans versierd met een luchtbel. Het glas heeft een licht conische voet. De hoogte varieert van ongeveer 18 tot 23 cm. *afb. 3.*

Veertig glazen waren beschikbaar voor dit deel van het onderzoek. Tot de eerste groep behoren zeventien glazen waarop een afbeelding met een Amster-

damse context te zien is. Hiervan zijn er tien gesig-neerd door de al eerder genoemde Amsterdamse radgraveur Jacob Sang, twee van de gravures op de glazen worden aan hem toegeschreven en drie werden gegraveerd door iemand uit Sangs cirkel. Tot de tweede groep behoren achttien glazen met gravures die niet met een stad te maken hebben en zijn gedecoreerd met algemene onderwerpen als vriendschap, huwelijk of de Prins van Oranje. In de derde groep zitten vijf glazen met gravures die met een andere stad dan Amsterdam te maken hebben. Eén is gesig-neerd door een graveur die in Den Haag gevestigd was, terwijl twee zijn toegeschreven aan David Wolff (1732–1798) die in 's-Hertogenbosch woonde en later in Den Haag. Een ander glas wordt toegeschreven aan een anonieme Rotterdamse graveur en de laatste werd gedecoreerd voor Klaas Taan uit de Zaanstreek.

Tien glazen zijn gedateerd van 1753 tot 1760.

Kortom, zeventien glazen zijn aan Amsterdam ge-relateerd, achttien hebben niet met een specifieke stad te maken en vijf houden verband met drie verschillende plaatsen.

Conclusie

De data laten zien dat drie modellen inderdaad gerelateerd zijn aan bepaalde steden, Utrecht, Rotterdam en Amsterdam. In ieder geval waren de modellen populair in deze steden. Het zou kunnen betekenen dat in deze steden de genoemde glazen speciaal werden besteld maar het kan er ook op wijzen dat deze glazen werden gemaakt in of vlakbij deze steden. Het zou interessant zijn dit verder te bestuderen door middel van archeologisch en archief onderzoek.

Utrecht

	datum	referentie
I Glazen met een Utrechtse context		
Negen glazen toegeschreven aan Thomas van Borckelo		
1	Wapen van de provincie Utrecht	Ritsema van Eck 1995, cat.nr. 114, p. 125
2	Wapen van de stad Utrecht	Ritsema van Eck 1995, cat.nr. 115, p. 126
3	Wapen van de stad Utrecht	Ritsema van Eck 1995, cat.nr. 116, p. 127
4	Wapen van de Dom van Utrecht	Centraal Museum Utrecht, inv.nr. 28048
5	Wapen van de stad Utrecht	Centraal Museum Utrecht, inv.nr. 2196
6	Opgegraven glas met Adam en Eva	XVIId-XVIIIa
7	Wapen van de stad Utrecht	1731
8	Wapen van de stad Utrecht	1731
9	Wapen van Amsterdam	1729
		Isings et al. 2009, 130-131
		Collectie Frides Laméris 2016, ex Collectie G.Six
		Collectie Frides Laméris 2016
		Collectie Frides Laméris 2016, ex Collectie G.Six

Twee glazen behoren tot het oude bezit van een weeshuis, het Evert Zoudenbalch Huis in de stad Utrecht

10	Sint Elisabeth	Laméris 1997, cat.nr. 5, 22-25
11	Vrijheidsdame	Laméris 1997, cat.nr. 4, 20-21

Vijf glazen met het wapen van de provincie Utrecht

12		Centraal Museum Utrecht in.nr. 6338
13		Centraal Museum Utrecht in.nr. 12296
14		Collectie Frides Laméris 2016
15		Collectie Frides Laméris 2016
16		Ritsema van Eck 1995, cat.nr. 247, p. 225
17	Wapen van de stad Utrecht	Ritsema van Eck 1995, cat.nr. 256, p. 229
18	Wapen van de stad Utrecht	Collectie Frides Laméris 2016
19	Een schip toe te schrijven aan een van de graveurs van glazen in het Utrechtse Zoudenbalchhuis	Archief Frides Laméris
20	Een allegorische afbeelding van de Vrede van Utrecht	Pan Amsterdam catalogus, Helvoirt 2013, p. 161

II Glazen zonder een verband met een Nederlandse stad

Enkele van deze glazen lijken gerelateerd aan Utrecht maar hiervoor is niet genoeg bewijs, daarom behoren ze tot deze groep

1	Een schip	Ritsema van Eck 1995, cat.nr. 295, p. 252
2	Twee schepen	Collectie Boymans van Beuningen inv.nr. 247 (KN&V)
3	Glas met een afbeelding van de productie van buskruit	Vreeken 1998, cat.nr. 173, p. 188
4	Wapen van de provincie Holland	Ritsema van Eck 1995, cat.nr. 244, p. 224
5	Job op de mestvaalt	Liefkes 1987, cat.nr. 40, p. 60
6	Glas met een kraamkamer	Archief Frides Laméris
7	Wapen van Willem of Orange IV	Ritsema van Eck 1995, cat.nr. 252, p. 233
8	Zeven Provinciën en de Vrijheidsdame	Archief Frides Laméris
9	Hansje in de kelder	Archief Frides Laméris
10	Hansje in de kelder	Archief Frides Laméris
11	Vriendschapsglas	Private Collectie Frides Laméris
12	Mercurius	Collectie Boymans van Beuningen in.nr. 323 (KN&V)
13	David and Jonathan	Ritsema van Eck 1995, cat.nr. 361, p. 323

Utrecht

14	David and Jonathan	Ritsema van Eck 1995, cat.nr. 362, p. 324
15	'Het glasje van inlinaty'	Collectie Frides Laméris 2016
16	'Après l'orage le beaux temps'	Collectie Frides Laméris 2016

Vier glazen in verband met een andere stad dan Utrecht. Alle Amsterdam

1	Stadhuis van Amsterdam	Vreeken 1998, cat.nr. 171, p. 187
2	Wapen van Amsterdam	Vreeken 1998, cat.nr. 170, p. 186
3	De Amsterdamse Admiraliteit	Archief Frides Laméris
4	Een VOC-schip van de kamer van Amsterdam	Archief Frides Laméris (2006)

Rotterdam

datum *referentie*

I Glazen met een Rotterdamse context

1-9	9 glazen besteld bij J.M. Kieseling in Rotterdam voor het waterschap van de Overwaard	1721	Busch et al. 1995, 115
10	Gesigneerd door Frans Greenwood, toen hij in Rotterdam woonde. 1724		Ritsema van Eck 1995, cat.nr. 524, p. 413
11	Het wapen van de Admiraliteit van Rotterdam, toegeschreven aan een anonieme Rotterdamse graveur		Duysters 2002, cat.nr. 152, p. 199
12	Huwelijksglas, toegeschreven aan een anonieme Rotterdam graveur	1733	Duysters 2002, cat.nr. 138, p. 177
13	Wapen van Rotterdam gehouden door de beschermheiligen van het Rotterdamse Chirurgijns gilde, bezit van het voormalige Rotterdamse Chirurgijns gilde		Museum Rotterdam, zie website, zonder nummer
14	'De Oost-Indische Compagnij' en een vlag met 'VOCR', Verenigde Oost Indische Compagnie Rotterdam		Museum Rotterdam, zie website, zonder nummer
15	Uitzicht op Rotterdam gegraveerd door anonieme Rotterdamse graveur	na 1736	Schadee 1989, cat.nr. 94, p. 72-73
16	De vlasmarkt met een rand gegraveerd door een anonieme Rotterdamse graveur		Schadee 1989, cat.nr. 49, p. 16, 52.
Vergelijk de gravure voor deze toeschrijving met drie andere glazen in: Ritsema van Eck 199, cat.nrs. 203, 205, 206, p. 191, 193
Collectie Frides Laméris
17	'T welvaren van de negotie' toegeschreven aan een anonieme Rotterdamse graveur		Ritsema van Eck 1995, cat.nr. 380, p. 333.
Vergelijk de gravure voor deze toeschrijving met:
Ritsema van Eck 1995, cat.nr. 203, p. 191
Collectie Frides Laméris 2016
18	Toegeschreven aan een anonieme Rotterdamse graveur, met de inscriptie: 'Standvastig en getrouw'		
19	Het wapen van Schieland		

Rotterdam

II Glazen zonder een verband met een stad

De eerste zes glazen lijken verband te houden met Rotterdam, een vanwege de gravure, vijf door de herkomst

1	'Westindische Compagny'. De gravure met twee putti is verwant aan een glas hierboven genoemd met 'VOCR'	Collectie Frides Laméris 2003

Vijf glazen horen tot het waterschap de Overwaard dat negen glazen bij Kieseling bestelde

2	Het wapen van Willem IV	Busch et al. 1995, 116, 118, 120, 121
3	Glas met inscriptie 'Den rand van 't land' en een gravure van het onderhoud aan een dijk.	
4	Een glas met twee dames	
5	Een glas met een gravure van vee in een weide	
6	Arion op een dolfin	
7	Hansje in de kelder	Schadee 1989, cat.nr. 69, p. 60, geschonken door E. van Rijckevorsel 1928
8	Walvisvaart	Museum Boijmans van Beuningen inv.nr. 244 (Kn&V), geschonken door E. van Rijckevorsel 1928
9	Notaris kantoor	Museum Boijmans van Beuningen inv.nr. 262 (Kn&V), geschonken door E. van Rijckevorsel 1928
10	David en Jonathan	Ritsema van Eck 1995, cat.nr. 364, p. 325
11	Twee schuddende handen	Ritsema van Eck 1995, cat.nr. 378, p. 332
12	David en Jonathan	Schadee 1989, cat.nr. 7, p. 35
13	David en Jonathan	Archief Frides Laméris
14	Vrijheidsdame	Archief Frides Laméris
15	Parend gevogelte	Duysters 2002, cat.nr. 130, p. 169
16	Minerva (voet ontbreekt)	Vreeken 1998, cat.nr. 199, p. 201
17	Een decoratie van takjes en vogels	Ritsema van Eck 1995, cat.nr. 415, p. 348
18	Een schip	Mees 1994, cat.nr. 69, p. 79
19	Twee schuddende handen	Pijzel-Dommisse 2009, cat.nr. 350, p. 231
20	Twee wapens (waarvan één van een Rotterdamse familie)	Museum Rotterdam, zie website zonder nummer
21	'T wel drayen van de moolens'	Archief Frides Laméris
22	Afbeelding van de visserij	Archief Frides Laméris

III Glas met een andere stad dan Rotterdam

1	Het wapen van Tholen	Collectie Frides Laméris 2016

I Glazen met een Amsterdamse context

Gesigneerd door Jacob Sang

	datum	referentie
1		Vreeken 1998, catnr 205, p. 206
2	1757	Vreeken 1998, catnr 206, p. 207
3	1757	Vreeken 1998, catnr 207, p. 208
4	1760	Vreeken 1998, catnr 208, p. 209
5	1764	Ritsema van Eck 1995, catnr 214, p.202
6	1753	Pijzel-Dommisse 2009, catnr 298, p.195
7	1759	Schadee 1989, catnr. 68, p. 60
8	1760	Archief Frides Laméris 1998
9	1764	Mees 1997, p. 182
10	1759	Anoniem 1989, catnr 127, p. 114

Toegeschreven aan Jacob Sang

11		Shepard et al. 1990, catnr. 22, p. 48
12		Collectie Frides Laméris 2016
13		Ritsema van Eck 1995, catnr. 224, p. 211

Cirkel van Jacob Sang

14		Anoniem 1989, catnr. 111, p. 100
15		Wagenberg-ter Hoeven 1991, 22
16		Archief Frides Laméris
17	1758	Anoniem 1989, catnr. 120, p. 107

II Zonder Amsterdamse context

18		Archief Frides Laméris
19		Ritsema van Eck 1995, catnr. 125, p. 134
20		Pijzel-Dommisse 2009, catnr. 307, p. 207
21	1785-1800	Schadee 1989, catnr. 25, p. 41
22		Museum Boijmans van Beuningen, inv.nr. 165 (KN&V)
23		Schadee 1989, catnr. 48, p.51-52
24		Schadee 1989, catnr. 109, p. 81
25		Anoniem 1989, catnr. 87, p. 87
26		Pijzel-Dommisse 2009, catnr. 310, p. 207
27		Archief Frides Laméris
28		Pijzel-Dommisse 2009, catnr. 376, p. 252
29		Ritsema van Eck 1995, catnr. 540, p. 428
30		Ritsema van Eck 1995, catnr. 541, p. 429
31		Collectie Frides Laméris 2016

32	'Vriendschap'	Anoniem 1989, catnr. 99, p. 89
33	'L'Amitié'	Anoniem 1989, catnr. 100, p. 90
34	'Vriendschap'	Shepard et al. 1990 catnr. 34, p. 70
35	Chinoiserie	Vreeken 1998, catnr. 293, p. 258

III Verband met een andere stad dan Amsterdam

1	Den Haag, gesigneerd door FW. Neuman (werkzaam 1763-ca 1775, Den Haag)	Pijzel-Dommisse 2009, catnr. 301, p. 203
2	Vriendschapsglas toegeschreven aan David Wolff (1732-1798) die in Den Bosch woonde en later Den Haag	Shepard et al. 1990, catnr. 40, p. 78
3	'Iustitiae' idem	Ritsema van Eck 1995, catnr. 553, p. 43
4	Wapen toegeschreven aan een anonieme Rotterdamse graveur	Pijzel-Dommisse 2009, catnr. 322, p. 213
5	Walvisvaartbokaal gegraveerd voor Klaas Taan in de Zaanstreek	Bosmans, 2014, 36-40

Anna Laméris publiceerde dit artikel eerder met de titel 'Eighteenth century lead glass in the Netherlands' in: Sophie Wolf, Anne de Pury-Gysel (ed.), Annales du 20e congrès de l'association internationale pour l'histoire de verre, Fribourg /Romont 7-11 septembre 2015, Romont 2017.

Noten

- 1 DIDEROT 1994, 88.
- 2 'Engeland' wordt genoemd als plaats van oorsprong in b.v. BICKERTON 2000, 841 en 859; LIEFKES 1989, cat. nrs. 31–32, 40–41; RITSEMA VAN ECK 1995, cat. nrs. 203, 231–233. 'Engeland of Nederland' in b.v. LIEFKES 1987, cat. nrs. 49–52; LIEFKES 1989, cat. nrs. 33–39; SCHADEE 1989, cat. nrs. 43, 45–46; RITSEMA VAN ECK 1995, cat. nrs. 213 en 245. 'Engeland of de Zuidelijke Nederlanden' in b.v. DUYSTERS 2002, 75–76, cat. nrs. 121–123.
- 3 LAMÉRIS 1998, 53 en noot 10.
- 4 Bijvoorbeeld COTTLE 2009, en WATTS 2002, 1–5.
- 5 LE FRANQ VAN BERCKHEY 1769–1771, 689.
- 6 HUDIG 1923, 104–114.
- 7 HUDIG 1923, 108.
- 8 HUDIG 1923, 108–109.
- 9 HUDIG 1923, 112.
- 10 LE FRANQ VAN BERCKHEY 1769–1771, 689.
- 11 VOS 1999, 99–100.
- 12 KLEIN 1981, 41.
- 13 Noord Brabants Museum inv. nrs. 07133-07316, 07139-07140, 07146-07417. Met dank aan A. van Pinxteren; zie ook HUDIG 1923, 112–113 en JACOBS and GRAAS 1983, 245.
- 14 Het glas behoort tot een privé collectie in Nederland. Het heeft een atypische vorm. Ondanks het groenige glas wordt het blauw onder ultraviolet licht. Het glas werd gedurende een lange periode in bruikleen gegeven aan het Historisch Museum Arnhem, zie DUYSTERS 2002, cat. no. 116.
- 15 FRANCIS 2000, 47–49.
- 16 FRANCIS 2000, 47.
- 17 KLEIN 1981, 41–42.
- 18 MÜLLER and GANGELEN, VAN 2007, 97–108.
- 19 Amsterdamse Courant, 27 Juni en 2 Juli 1739 'Werd bekend gemaekt aen alle Verzendens en Winkeliers, dat in de Diemermeer werd gefabriceert alle soorten van Drink glazen, Tafel serviezen, Armlakkers, Lantaerns, Confituur glaesjes, Apothekers en Chymise Flessen, Kolven & c., in qualiteyt het Engelsche Glas ver overtreffende, voor een civiele prys tegen contant geld: Te bevragen op de Nieuwezyds Agterburgwal naest de Brouwery de Hooyberg, en daer te bestellen op aller hande Monsters, en de brieven t'adresseere aen Nicolaes Bontam en Comp. t'Amsterd'. Bontam was een van de eigenaars van het glashuis in de Diemermeer dat later naar Middelburg verhuisde. LAMÉRIS 1998, 16.
- 20 LIEFKES 1987, 49 cat. no. 57 a–b, Het museum heet nu Huis van Gijn.
- 21 Het onderzoek is gebaseerd op catalogi en websites van collecties met veel glazen met Nederlandse gravures. Daarnaast is gebruik gemaakt van de huidige collectie van Frides Laméris Kunst en Antiek en het archief 1963–2016.
- 22 LANMON 2011, 146.
- 23 LAMÉRIS 2015.
- 24 RITSEMA VAN ECK 1985, 199.
- 25 SCHADEE 1989, 22–25.

Literatuur

- ANONIEM, 2013. Beurs catalogus, *Pan Amsterdam*, Helvoirt.
- ANONIEM, 1989. Veilingcatalogus Christie's, *The Guépin collection of 17th and 18th century Dutch glass*, (Christie's) Amsterdam (5 juli 1989).
- BICKERTON, Leonard M., 2000. *Eighteenth century English drinking glasses. An illustrated guide*. 2nd edition. Londen.

- BOSMANS, Sarah, 2014. 'Op het welvaren van de 'Groenlandse en Straatdavische Visscherij'. Een bijzonder glas uit Het Scheepvaartmuseum', *Vormen uit Vuur* 225.2, 36–40.
- BUSCH, A. J., VAN HARTEN, S., KALKWIEK, W. F., DE KOK, H. A., en VAN DER KOOIJ, D. L. 1995. *Vergaard-bewaard-beheerd, het cultuurbezit van het hoogheemraadschap van de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden*. Gorinchem.
- COTTLE, Simon, 2009. 'The Dutch tradition in 17th and 18th century English glass.' Ongepubliceerde lezing op 18 juni, 2009. Bonhams Amsterdam.
- DIDEROT, Denis, Introductie en aantekeningen door Yves Benot, 1994. *Over Holland, een journalistieke reis 1773–1774*. Amsterdam/Antwerpen.
- DUYSTERS, Kristin, 2002. *Facetten van Glas, de glascollectie van het Historisch Museum Arnhem*. Arnhem.
- FRANCIS, Peter, 2000. 'The development of lead glass, The European connections', *Apollo* 151.456, 47–53.
- HUDIG, Ferrand W., 1923. *Das Glas. Mit besonderer Berücksichtigung der Sammlung im Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst in Amsterdam*. Proefschrift Universiteit van Zürich.
- ISINGS, Clasina, RAUWS, Gert, LÄGERS, Hans en DE KAM, René, 2009. *Schitterend! Twintig eeuwen glas uit Utrechtse bodem*. Utrecht.
- JACOBS, Mand en GRAAS, T. G. M., 1983. 'Glas'. In: JANSEN, Hans L. (ed.), *Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch*. 's-Hertogenbosch, 237–248.
- KLEIN, Peter W., 1981. 'Nederlandse Glasmakerijen in de zeventiende en achttiende eeuw'. In: Het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief, *Economisch en Sociaal Historisch Jaarboek*, deel 44. Amsterdam, 31–43.
- LAMÉRIS, Anna, 1997. *De glazen van het Evert Zoudenbalch huis (het voormalig Burgerweeshuis binnen Utrecht)*. Utrecht.
- LAMÉRIS, Anna, 1998. 'De Amsterdamse glasgraveur Jacob Sang'. In: VREEKEN, Hubert, *Glas in het Amsterdams Historisch Museum en Museum Willet-Holthuysen*. Amsterdam/Zwolle.
- LAMÉRIS, Anna, 1998. *Lijst der Glazen. Glas, graveurs en gelegheidsglazen, de collectie Hudig*. Rotterdam.
- LANMON, Dwight P., 2011. *The golden age of English glass, 1650–1775*. Woodbridge.
- LE FRANQ VAN BERCKHEY, Johannes, 1769–1771. *Natuurlyke historie van Holland, Vol. 2*. Amsterdam.
- LIEFKES, Reino J., 1987. *Museum Mr. Simon van Gijn, Catalogus van de glasverzameling*. Dordrecht.
- LIEFKES, Reino J., 1989. *Glaswerk uit drie Utrechtse kastelen, Slot Zuylen, Kasteel Amerongen, Kasteel Sypsteyn*. Breda.
- MEES, Marc, 1994. *Glashelder, tafel- en sierglas van de 16de tot de 18de eeuw*. Tentoonstellingscatalogus Kredietbank. Brussel.
- MÜLLER, Katharina en VAN GANGELEN, Hans A., 2007. 'Glas onder de loep, materiaalanalytisch onderzoek van enkele kleurloze Groninger glasblazerijvondsten uit de late 17de eeuw', *Hervonden Stad* 12, 97–108.
- PIJZEL-DOMMISSE, Jet, 2009. *Glinsterend glas, 1500 jaar Europese glaskunst, de collectie van het Gemeentemuseum Den Haag*. Den Haag/Zwolle.
- RITSEMA VAN ECK, Pieter C., 1985. 'Johannes Mattheus Kieseling, een Rotterdamse glasgraveur uit Gotha'. *Oud-Holland* 99, 190–200.
- RITSEMA VAN ECK, Pieter C., 1995. *Glas in the Rijksmuseum Vol II*. Amsterdam/Zwolle.
- SCHADEE, Nora I., 1989. *Met rad en diamant, gegraveerde glazen uit Rotterdamse collecties*. Rotterdam.
- SHEPARD, Christopher R. S. and SMITH, John P., 1990. *Engraved glass, masterpieces from Holland*. Londen.
- VOS, Aart, 1999. 'Een casje met glaesen': Bosch glaswerk als cadeau', *Bosche bladen: cultuurhistorisch magazine over 's-Hertogenbosch* 1.3, 96–101.
- VREEKEN, Hubert, BAART, Jan, TE DUIJS, Thimo, LAMÉRIS, Anna and DE ROEVER, Margiet, 1998. *Glas in het Amsterdams Historisch Museum en Museum Willet-Holthuysen*. Amsterdam/Zwolle.
- VAN WAGENBERG-TER HOEVEN, Anke A., 1991. 'Het schuifje naar de Volewijk, een interpretatie van een nachtelijk tafereel op een achttiende-eeuws drinkglas', *Antiek* 26.1, 22–30.
- WATTS, David C., 2002. 'Who made the Newcastle glasses?', *Glass Circle News* 92.47, 1–7.

Ina Isings prijs 2018

De stichting Het Historisch Gebruiksglas (www.hethistorischgebruiksglas.nl) roept verzamelaars, antiquairs, medewerkers van musea, universiteiten, erfgoed diensten en anderen op artikelen in te zenden over historisch gebruiksglas. Tweejaarlijks kent de stichting de Ina Isings prijs van € 1000,- toe aan de schrijver van het beste artikel.

Prof. Dr. Ina Isings, emeritus hoogleraar aan het Archeologisch Instituut van de Universiteit van Utrecht en oud-conservator van de oudheidkundige collectie van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen heeft haar naam aan deze prijs willen hechten.

De prijs voor 2016 is bij een symposium over historisch gebruiksglas op 12 november jl. in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden naar Michel Hulst gegaan voor zijn artikel 'Rariteit of Alledaags' over een uitzonderlijke verzameling glas in twee beerputten van de Jodenbreestraat in Amsterdam.

De inzendingstermijn voor de tweede ronde loopt tot eind 2017. In het najaar van 2018 wordt de Isingsprijs op een symposium uitgereikt. De beoordeling van de inzendingen is in handen een jury van mensen die hun sporen op glasgebied wel verdiend hebben.

Wij nodigen iedereen graag uit aan de prijs voor 2018 deel te nemen en zien uw bijdrage met belangstelling tegemoet.

Voor contact met de stichting:
contact@hethistorischgebruiksglas.nl

De in te zenden artikelen dienen aan de volgende voorwaarden te voldoen

- De tekst is in het Nederlands, Engels of Duits geschreven,
- is voorzien van illustraties,
- telt maximaal 3500 woorden,
- en is nog niet eerder gepubliceerd,
- en is wetenschappelijk verantwoord maar begrijpbaar voor de geïnteresseerde leek.
- Teksten staan in een WORD document en de afbeeldingen in JPG.
- Door inzending verklaart men zich accoord met de publicatie van haar/zijn artikel onder de verantwoordelijkheid van de Stichting het Historische Gebruiksglas.

Der INA ISINGSPREIS für glashistorische Beiträge Call for Papers

Die „Stiftung Historisches Gebrauchsglas“ (www.hethistorischgebruiksglas.nl) dient der näheren Erforschung von historischem Glas: Objekte, die sowohl im Alltag wie auch bei speziellen Anlässen oder Feierlichkeiten zum Einsatz kamen. Auf der Suche nach spannenden Artikeln zu diesem Thema sind Sammler/innen, Antiquitätenhändler/innen, Kuratoren/innen, Restauratoren/innen sowie Volontäre/innen und Studierende aufgerufen, ihre Kenntnisse und Thesen auf Papier zu bringen. Ermöglicht durch einen Fond erhält der/die Verfasser/in des besten Beitrages ein Preisgeld in Höhe von € 1.000,-. Frau Prof. Dr. Ina Isings, ehem. Hochschullehrerin am Archäologischen Institut der Universität Utrecht und ehem. Kuratorin der Archäologischen Sammlung der „Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten & Wetenschappen“ hat dem Glasprijs Ihren Namen verliehen.

Der eingereichte Artikel wird von einer Jury bewertet, die sich aus einem ausgewählten Kreis von Glasexperten aus unterschiedlichen Bereichen zusammensetzt. Nach der erste Preis für 2016 laden der Vorstand und die Jury jeder ein zu der zweiten Runde, für den Ina Isingspreis 2018. Wir sehen daher Ihren Beitrag mit Interesse. Schließen Sie die Einreichung spätestens bis zum 1. Januar 2018.

Der eingereichte Artikel sollte folgenden Bedingungen erfüllen:

- Der Beitrag ist in der niederländischen, englischen oder deutschen Sprache zu schreiben,
- umfasst max. 3.500 Wörter,
- wurde bisher noch nicht publiziert,
- ist wissenschaftlich fundiert, muss jedoch auch für interessierte Laien verständlich sein.
- Der Text ist als WORD-Dokument, die Abbildungen als JPG-Dateien einzureichen.
- Durch Einsendung eines Beitrags wird eingestimmt mit der Veröffentlichung von den
- Artikel unter der Verantwortung der Stiftung Historisches Gebrauchsglas (Stichting Het Historisch Gebruiksglas).

Für Fragen und Einträge wenden Sie sich bitte an folgende Kontaktadresse: glasprijs@hethistorischgebruiksglas.nl

Over de auteurs

Hemmie Clevis was van 1977 tot en met 1986 verbonden aan de Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek. Hij nam deel aan het project 'Urbanisatie van het Grote Rivieren Gebied in de Middeleeuwen. Zo was hij als materiaalspecialist betrokken bij de opgravingen in Dordrecht, Deventer en Nijmegen. In 1990 promoveerde hij op een onderzoek naar de Historische Topografie en Ontwikkeling van de Benedenstad van Nijmegen tussen 1300 en 1500. Vanaf 1987 is hij gemeentelijk archeoloog van Zwolle. Hij stond aan de wieg van het Classificatiesysteem voor Laat- en Postmiddeleeuws Aardewerk en Glas, het zogenaamde Deventersysteem dat inmiddels dertig jaar in gebruik is en meer dan 350 publicaties telt met een catalogus. Het systeem komt in 2018 online.

Michel Hulst is een werktuigbouwkundig ingenieur en heeft van jongs af aan een grote interesse in archeologie. Zijn belangstelling voor glas ontwikkelde hij tijdens opgravingen met de NJBG (Nederlandse Jeugdbond voor Geschiedenis). Sinds jaren is hij als vrijwillig glasspecialist verbonden aan MenA, Monumenten en Archeologie, gemeente Amsterdam. Hier onderzoekt hij het archeologische materiaal van de glashuizen die in Amsterdam hebben gewerkt. Ook het glas uit de vele beerputten in de stad hebben zijn warme aandacht.

Piet Kleij, geboren in Wormer in het noorden van de Zaanstreek, zocht al naar scherven toen hij op de lagere school zat. Na zijn afstuderen als archeoloog aan de Universiteit van Amsterdam was hij werkzaam in de onderwaterarcheologie rond Texel, als gemeentelijk archeoloog in Oosterhout (N. Br.), als aardewerk- en glasspecialist voor de middeleeuwse en post-middeleeuwse opgravingen in het kader van de aanleg van de Betuweroute en daarna, in dezelfde functie, bij verschillende opgravingen van het Archeologisch Diensten Centrum (ADC). Sinds 2000 werkt hij als gemeentelijk archeoloog voor de gemeenten Zaanstad, Oostzaan en Wormerland. In zijn vrije tijd geeft hij archeologische vaarexcursies door het Wormer- en Jisperveld via de stichting De Poelboerderij in Wormer.

Anna Laméris is mede-eigenaar van Frides Laméris Kunst- en Antiekhandel samen met haar zus Kitty Laméris en broer Willem Laméris. Anna Laméris is gespecialiseerd in gegraveerd glas uit de zeventiende en achttiende eeuw. Na haar studie kunstgeschiedenis, die ze afsloot met een scriptie over de Amsterdamse glasgraveur Jacob Sang, is ze doorgegaan met onderzoek, publiceert hierover en geeft lezingen en lessen, onder andere voor de VHOK en de UVA. Met enige regelmaat is ze expert bij het televisieprogramma Tussen Kunst en Kitsch.

Nora Schadee (1947) was jarenlang conservator kunstnijverheid bij het (Historisch) Museum Rotterdam. In 1989 publiceerde zij 'Met Rad en Diamant, gegraveerde glazen uit Rotterdamse collecties', en in 2009 een artikel in de verzamelbundel 'Wie te veel omhelst, houdt weinig vast' over de glascollectie van Elie van Rijckevorsel, nu in museum Boymans van Beuningen. Haar belangstelling gaat vooral uit naar 17de- en 18de-eeuws Nederlands gebruiksglas, en naar Nederlandse glasblazerijen die 'kristalijn' glas produceerden. Zij is bestuurslid van de stichting Het Historisch Gebruiksglas.

Annemariëke Willemsen (1969) is kunsthistorica en archeologe, in 1998 gepromoveerd op een studie naar middeleeuws speelgoed. Sinds 1999 is zij werkzaam als conservator Middeleeuwen bij het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Daar beheert zij onder andere veel vroegmiddeleeuws glas, wat zij in het kader van de tentoonstellingen 'Dorestad: een wereldstad in de Middeleeuwen' (2009) en 'Gouden Middeleeuwen: Nederland in de Merovingische wereld, 400-700 na Chr.' (2014) bestudeerde en publiceerde.